

Sosyalist planlamanın savunusu¹

Ernest Mandel

The Economics of Feasible Socialism adlı kitabında Alec Nove, Marxist iktisat yöntemlerini, sosyalizmi kurma görevi açısından yanılıcı ve geçersiz oldukları gerekçesiyle eleştirmekte, Marxist politikanın amacını –meta üretiminin bulunmadığı sosyalizmi– gerçekleşmesinin olanaksız olduğu gerekçesiyle reddetmektedir. Nove'nin itirazlarına verilecek her türlü etkili cevap, Marx'ın kapitalizmin doğuşunu incelerken kullandığı yöntemin aynısını izlemek zorundadır. Bir başka deyişle, ulaşılması gereken nihai bir ülkü ya da normatif amaçtan değil, yeni toplumun eskisinin rahminde zaten büyümekte olan öğelerinden –kapitalist üretim tarzının ve mevcut burjuva toplumunun hareket yasaları ve iç çelişkilerinden– hareket etmelidir. Sanayi Devrimi'nden bu yana, kapitalist gelişmenin temel tarihi trendi ne olmuştur? Emegın nesnel toplumsallaşmasının gelişmesi. Kapitalist üretim tarzının birbiriyle bağlantılı bütün hareket yasaları –iş yerinde emek yoğunluk ve üretken-

1 *Devrimci Marksizm*'in notu: *New Left Review* dergisinin Eylül/Ekim 1986 tarihli 159. sayısında "In Defence of Socialist Planning" başlığıyla yayımlanan bu yazı, Nail Satlığan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Önce *İktisat* dergisinin Ağustos 1987 tarihli 273. sayısı ile Ekim 1987 tarihli 275. sayısında iki bölüm halinde, daha sonra Osman Akınhay'ın derlediği *Piyasa Sosyalizmi Tartışması*'nda (İstanbul: Belge Yayınları, 1992) yayınlanmıştır.

liğin durmadan artırılmaya çalışılması; aralıksız yeni pazarlar peşinde koşma; emek–tasarruflu teknolojik değişme (sermayenin organik bileşiminde yükselme) baskısı; sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesinin artması; kâr haddinin azalma eğilimi; dönemsel aşırı üretim ve aşırı birikim bunalımlarının patlak vermesi; sermayenin uluslararasılaşması yönündeki amansız trend– bunların hepsi, topluca bu tek nihai sonuca varır.

1. Emeğin nesnel toplumsallaşması

Emeğin nesnel toplumsallaşması ne demektir? İlk önce gerek iş süreçlerinin kendilerinin, gerekse tüketmekte olduğumuz malların seçiliş ve üretilişinin karşılıklı bağımlılığının artması demektir. Bu karşılıklı bağımlılık, on dördüncü yüzyıldaki bir Avrupa ya da Asya ülkesinin ortalama sakini açısından en çok birkaç yüz kişiyi işin içine katıyordu. Bugün kelimenin tam anlamıyla milyonlarca insanı kucaklamaktadır. Ama emeğin nesnel toplumsallaşması, daha da geniş bir şeyin işaretidir aynı zamanda. Çünkü içerdiği şey, planlı iş örgütlenişinde dramatik bir genişlemedir. Fabrika içerisinde, bir kez sanayileşme başladı mı, mutlak bir şekilde hüküm süren, piyasa değil, planlamadır. Fabrika ne denli genişse bu planlaşmanın ölçek ve hacmi de o denli büyük olur. Tekelci kapitalizmin ortaya çıkışıyla planlama, fabrikanın dışına çıkıp firmaya –yani, kipsel örneklerde, çok fabrikalı kurumlara– uzanır. Çağdaş dünyada uluslar aşırı şirketlerin gelişmesiyle planlama uluslararası –hatta çoğu kez, hukuki açıdan bakarsak, alanı bakımından çok firmalı– hâle gelmiştir.

Bu uzun dönemli sürecin vargısı, geç kapitalizmde piyasaca dağıtılan emekte, doğrudan dağıtılan emeğe kıyasla, köklü bir azalış meydana gelmesi olmuştur. Piyasada dağıtılan emekteki bu gerilemenin başlıca sebebi, ekonomiye kamu müdahalesinin artışında veya refah devletinin doğuşu ya da işçi sınıfı mücadelesinin kazanımlarında –bunların hepsi nihai sonuca katkıda bulunmuş olsa da– aranmamalıdır. Başlıca sebep, kapitalizmin kendisinin iç mantığında, onun kendine özgü birikim ve rekabet dinamiğinde yatmaktadır. Elbette doğrudan dağıtılan emeğe –SSCB, Çin ya da Doğu Avrupa’daki bürokratlaşmış planlı ekonomilerde olduğu gibi– parasal muhasebe eşlik ediyor olabilir. Ama bu, onu piyasa dağılımıyla özdeş kılmaz. General Motors, vagonlarının yedek parçalarını X fabrikasında, gövdelerini Y fabrikasında, montajını da Z fabrikasında yaptırdığı zaman alabildiğine ince maliyet hesaplamalarını içeren bilgisayar yazıcı çıktılarının yedek parçaların taşınmasına eşlik ediyor olması, X tesisinin Z tesisine yedek parça “sattığı” anlamına kesinlikle gelmez. Satış, sahipliğin değişmesini, bununla birlikte de karar vermenin, mülkiyet çıkarları ve mali çıkarların gerçek özerkliğini yansıtacak biçimde fiilen parçalanmasını içerir. Üretilecek vagon gövdesi sayısını belirleyen, piyasa değil, planlanan vagon çıktısı hedefidir. Gövde yapım tesisi, montaj tesisine teslim ettiği birim sayısı

“fazla” olduğu için “iflas edemez”.

Doğal olarak bütün bu süreçler, tipik olarak ara mallar –yani nihai müşteriye ulaşmazdan önceki mallar (burada tüketici yerine müşteri demektedir, çünkü söz konusu müşteri makine satın alan bir başka fabrika ya da silah satın alan devlet olabilir)– aşamasıyla sınırlıdır. Bu anlamda kapitalist piyasa ekonomisi hâlâ yürürlüktedir. Ancak bu ekonominin işleyişi, yalnız üretim alanında değil, dolanım alanında da, piyasa dışı mekanizmalara gittikçe artan ölçüde başvurmaktadır. Emeğin sermaye egemenliği altındaki bu iktisadi toplumsallaşmasına piyasa dışı emek dağılımının siyasal biçimlerindeki gelişmenin eşlik ediyor ve ikisinin iç içe geçiyor olması, olsa olsa sürecin tümünün çelişkilerini daha da patlayıcı kılar.

“Planlama”

“Planlama” terimini kullanageldik. Ancak kavramın kendisinin daha kesin olarak tanımlanmasına gerek vardır. Planlama, ne “mükemmel” kaynak dağılımıyla, ne “bilimsel” dağılımla, hatta ne de “daha insancıl” dağılımla eş değerdir. “Doğrudan” dağılım, **ex ante**, demektir, o kadar. Bu haliyle, **ex post** olan piyasa dağılımının karşıtıdır. Bunlar, kaynakları dağıtmanın iki temel yoludur ve birbirinden –bazen kendilerini otomatik olarak yeniden üretemeyecek eğreti ve melez geçiş biçimleri içinde birleşseler bile– temelde farklıdır. Özünde farklı birer içsel mantıkları vardır. Ürettikleri hareket yasaları ayrı ayrıdır. Üreticiler ve üretimi örgütleyenler arasında da birbirine aykırı güdülenimler yayarlar, birbiriyle uyumsuz toplumsal değerlerde ifadelerini bulurlar.

Emek dağılımının her iki temel türü, tarih boyunca olabildiğince geniş ölçekte var olmuştur. Bundan dolayı her ikisi bütünüyle “yapılabilir”dir. Her ikisi de, alabildiğine çeşitli biçimlerde uygulanmış, alabildiğine değişik sonuçlar elde edilmiştir. “Müstebit” planlama olabilir, “demokratik” planlama olabilir (ikincisini yadsıyanlar sömürge öncesi bir Bantu köyüne hiç bakmamış olmalıdırlar). “Rasyonel” planlama olabilir, “geleneksel” planlama olabilir. Rutine, töreye, geleneğe, büyüye, dine, cehalete –yağmurcuların, şamanların, fakirlerin, her türden ümmilerin koydukları planlama kurallarına– dayalı planlama olabilir. En kötüsü, generallerce yönetilen planlama olabilir; çünkü her ordu apriori bir kaynak dağılımına dayanır. Aynı şekile de, yarı rasyonel bir biçimde teknokratlar tarafından ya da, en yüksek bilimsel zekâ düzeyinde, işçiler ve çıkar düşünmeyen uzmanlar tarafından örgütlenmiş planlama olabilir. Ama, biçimleri ne olursa olsun, bütün bunlar, her hangi bir toplumsal uzvun tasarlayıp yaptığı seçiş sonunda dolaysız apriori kaynak (emek dahil) dağılımını işin içine katar. Karşıt kutupta özel uzuvlarca birbirinden ayrı ya da özerk olarak alışan, önceden parçalanmış kararlara aposteriori karşı duran ya da bunları düzelten, nesnel piyasa yasaları yoluyla kaynak dağılımı yer alır.

Bunun gibi, **ex post** kaynak dağılımları anlamındaki piyasa ekonomileri, tari-

hi olarak en çeşitli biçimlerde var olmuştur. İlke olarak, “tam” serbest rekabetin bulunduğu piyasa ekonomileri olabilir: Öyle de olsa pratikte böylesi pek gerçekleştirmemiştir. Geniş faaliyet kesimlerini denetleyebilen, böylelikle uzun dönemler boyunca fiyatları saptayabilen güçlü tekellerin egemenliği altında çarpılmış piyasa ekonomileri olabilir. Piyasalar –yirminci yüzyıldaki çeşitli askeri cunta ya da faşist diktatörlük türlerini saymıyoruz, on sekizinci yüzyıl mutlakiyetinde, on dokuzuncu yüzyıl çarlığında olduğu gibi– şiddetli otokrazi ve istibdat biçimleriyle yan yana yaşayabilir. Ama, bu yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, ileri parlamenter demokrasi biçimleriyle de bir araya gelebilirler – kapitalist dünyayı oluşturan yüz elli küsur ülkenin yirmiden azında olsa bile.

Piyasa ekonomileri, yaşam düzeylerini mutlak olarak düşürerek, geniş kitlelerin sefaletini artırabilir. Nitekim batı ülkelerinin çoğunda on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların büyükçe bölümünde, Doğu Avrupa’da yirminci yüzyılın da hatırı sayılır bir bölümünü içine almak üzere, geniş kitlelerin yaşam düzeyleri gerilemiştir. Aynı durum, güney yarım küresinde yaşayanların en az yarısı –belki daha çoğu– için günümüzde hâlâ geçerlidir. Bu ekonomilerin, değişik koşullar altında, Batı’da I. Dünya Savaşı’ndan önceki otuz yıl ile II. Dünya Savaşı’nı izleyen çeyrek yüzyılda olduğu gibi, nüfusun çoğunluğunun ortalama yaşam düzeyinde önemli artışlara ön ayak olduğu da görülür. Ancak bütün bu karşıt örneklerde hükmü geçen, gene piyasa ilkesidir – yani satışlar ve hasılat (kapitalizmde: kâr) ile belirlenmiş a posteriori bir kaynak dağılımıdır.

Tarihi olarak piyasa ekonomileri, küçük meta üretiminden görece küçük firmalı kapitalizmin başlangıç evrelerine geçiş sırasında, on dokuzuncu yüzyıl ortasının **laissez-faire** dünyasında, genişlemelerinin doruğuna ulaşmıştır. Ondandır salt piyasa dağılımı ilkeleri, büyük fabrika ve büyük firma içerisinde üretimin rasyonel olarak planlanması gerekleriyle artan bir çatışma içine girmiştir. Engels, bu çelişkiyi *Anti-Dühring’in* ünlü bir parçasında çarpıcı bir biçimde formüle etmiştir: “Yeni üretim biçimi, bütün önemli üretim kesimlerinde ve iktisadi bakımdan önemli bütün ülkelerde egemen bir duruma geldiği, ve bunun sonucu bireysel üretimi önemsiz kalıntılar durumuna indirgeyecek kadar yerinden ettiği ölçüde, toplumsal üretim ile kapitalist temellük arasındaki uyumsuzluğun da o ölçüde kabaca ortaya çıktığı görülüyordu ... Toplumsal üretim ile kapitalist temellük arasındaki çelişki, üretimin bireysel fabrika içindeki örgütlenmesi ile toplum içindeki anarşisi arasındaki karşıtlık olarak devam eder.”² Biz kendimiz, *Der Spaetkapitalismus*’ta bir bütün olarak (toplumsal üst yapıların yanı sıra toplumsal temel) burjuva toplumunun daha genel bir hareket yasasının şu temel uzlaşmaz karşıtlıktan türetilebileceğini öne sürmüştük: kapitalizmin kısmi rasyonellik ile global irrasyonelliğe doğru olan eş zamanlı

2 Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Ankara, 1975, s. 405, 408.

eğilimleri arasındaki çelişki.

Bu iki farklı kaynak dağılım sistemi, çıktıyı ihtiyaçlara uyarlamanın iki karşıt yoluyla yapısal olarak ilişkilidir – hatta büyük ölçüde özdeştir. Çünkü her insan toplumu son tahlilde tüketime yöneliktir – üreticilerin tüketimi (yani emek güçlerinin yeniden üretimi) olmasaydı üretim de, emek de, insanın varlığını sürdürmesi de olanaksız olurdu zira. İmdi, cari çıktıyı ihtiyaçlara uyarlamanın yalnızca iki temel yolu vardır. Ya bu ihtiyaçların, egemen toplumsal uzuv hangisiyse onun **ex ante** değerlendirilmesine göre, baştan beri bilindiği kabul edilir ve çıktı, bunları karşılamak üzere örgütlendirilir. Ya da bunların bilinmediği veya hiç değilse belirsiz olduğu var sayılır. O zaman da piyasanın bunları “efektif talep” harcamaları aracılığıyla **ex post** açığa çıkarması gerekir.

Günümüzdeki ruh hali

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, karşı-çevrimsel iktisat ve refah politikası çağında, uzlaşımsal burjuva bilgeliği bu talebin kendisini bir dereceye kadar kamu şekillendirme ve müdahalesine tabii saymaktaydı. Ancak geçen on yılda kapitalist dünyada Keynesçi fikir ve tekniklere karşı keskin bir tepki görüldü. Piyasanın ve meta üretiminin kendinde birer uygarlık değeri olarak yeniden saygınlaştırılmasında engel tanınmadı. Bu değişme, solu da derinlemesine etkiledi. Günümüzde meta üree timinin ve piyasanın **per se** eleştirisini ve Hobbes, Locke ve Smith'ten beri gelen bir teorik varsayımlar kümesinin derinliğine gizemsizleştirilmesini temsil eden bütün sosyalist düşünce birikimi –ki Marx'tan eskidir, fakat onun tarafından bilimsel ve sistemli ifadeye kavuşturulmuştur– ayırım gözetmeden geminin bordasından denize atılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Çünkü her türlü bilimsel ya da ampirik dayanaktan yoksun, boş ve kör inançlardan başka bir şey olmayan burjuva belitleş rini yeniden keşfedenler ve toplumsal düşüncelerine yeniden katıştıranlar, yalnız muhafazakâr akademisyenler ile politikacılar değil, artan sayıda sosyalist, her şeyden önce birçok sol sosyal demokrat ile Avrupa komünistidir. Görüşlerdeki bu kaymanın mantıki –ve yaygın– sonucu, bilinçli planlamanın olabilirliğine dahi inançsızlık ve piyasanın –ona tapınılmasa bile – kabullenilmesidir. Bu ise sosyalizm davasını can evinden vurmaktadır. Bugünkü tartışmaların gerçek konusu, anti-kapitalist devrimin hemen ertesinde meta mübadelesine güvenmenin ne kadar süreyle gerekli olacağı gibi kısa dönemli bir sorun değil, uzun dönemli sosyalizm amacının kendisinin –kuruluşu yüzyıllar alabilecek bir sınıfsız toplum olarak– gerçekleştirilmeye değer olup olmadığı, neden dolayı gerçekleştirilmeye değer olduğudur. Babeuf ile Saint-Simon'dan Engels ile Luxemburg'a uzanan düşünce çizgisinin temel sorunu buydu. Alec Nove'nin *Economics of Feasible Socialism*'ini okurken bizim için de günümüzün merkezi sorunu olmaya devam etmektedir.

Bu, beni Alec Nove ve “piyasa sosyalizmi”nin öteki savunucularına cevap ver

meye çalışılırken hep karşılaşılan bir zorluğa getiriyor. Bunlar, Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa ve Çin'deki geçiş ekonomilerinde görülen ciddi işleyiş bozukluğunu tahlil edip düzeltmek istemektedirler. Bu, kendi içinde meşru ve gerekli bir uğraştır. Bu toplumlara herhangi bir anlamda sosyalist demenin anlamlı olduğuna inant mıyoruz. Ve ne de bu toplumların, Marx tarafından tanımlanmış biçimiyle, sosyalizmin eşliğinde olduğuna inanıyoruz; şimdiki durumda bunların hiçbirinde piyasa ilişkilerinin kalıntılarının köklü biçimde bastırılması istenilir ya da uygulanabilir bir şey değildir. Ama Nove'nin kitabının bütün amacı, "Marxist sosyalizm" in, klasik tanımıyla, hiç bir yerde gündemde olmadığını, ta başlangıçtan beri ütöpik bir tasarı olduğunu öne sürmektir. Bir başka deyişle, Nove'nin savı, yalnız özgül iktisadi sorunlarıyla geçiş dönemine değil, sosyalizmin doğrudan doğruya doğasına ilişkindir. Geri kalmışlığın, savaşın getirdiği yıkımın, bürokratik kötü yönetimin bütün tarihi yükünü taşıyan Sovyetler Birliği'nden devşirilen kanıtlar, başlı başına sosyalist planlamaya karşı ortaya atılan savların ağırlığını artırmak için kullanılabilmektedir.

Oysa sorulması gereken soru şuydu: Sovyet tipi ekonomilerin tikel sorunları, kısmen olsun, toplumsallaşmanın genelleştirilmesi koşullarının olgunlaşmamış olmasından kaynaklanmakta değil midir? Buna karşılık ben, planlama için gerek duyulan maddi, teknik ve insansal kaynakların varlığının işaretçisi olan nesnel eğilimlerin en ileri kapitalist ülkelerde bulunduğu gösterilebileceğine inanıyorum; aynı zamanda bu ileri ülkeler, planlamanın yokluğu yüzünden ödenmekle te olan ağır bedeli de göstermektedir. Elbette yığinsal işsizlikle, kadın işçilerin ya da etnik azınlıkların aşırı sömürülmesiyle veya şirketler ile hükümetlerin ekolojik sorumsuzluğunun yarattığı dev sorunlarla uğraşacak her türlü gerçekçi programın gerçek toplumsallaşma ve demokratik planlama yoluyla tamamen yeni toplumsal önceliklerin saptanmasına dayandırılması gerekecektir. Marx'ın kendisi, sosyalizmde meta üretimini ("piyasa ekonomisi") yalnız iktisadi etkinlik gerekçesiyle –ya da proletaryaya beslediği kör inançtan ötürü– reddetmemiştir. Onun yazılarında doruğa ulaşan heybetli sosyalist gelenek külliyatını sırf Sovyetler'deki bürokratik merkezîyet savunucuları da yanıltıcı bir biçimde bu birikimden yararlanmaya çalışıyorlar diye geri çevirmek çok yanlış olur. Bunu yapmak, gerici sermayecilerin de bu ilkelere yararlanmaya çalıştıkları bahanesiyle insan hakları ilkelerini reddetmek kadar yersizdir.

Aşırı sayıda karar mı?

Şimdi Alec Nove'nin klasik Marxist sosyalist planlama anlayışı yerine koyduğu şeye yönelttiği başlıca itirazlara eğilelim. Sovyet ekonomisi konusundaki tartışmasız bilgisine dayanarak Nove, SSCB'de herhangi bir anda üretilmekte olan farklı malların sayısının muhtemelen on iki milyon dolayında olduğunu, bunları rasyonel

bir biçimde dağıtma işlevini piyasadan başka bir şeyin asla yerine getiremeyeceğini öne sürmektedir – verilmesi gereken kararların sayısı, her hangi bir üreticiler birlikteliğinin düpedüz altından kalkamayacağı denli çoktur.³ Bu sava karşı ne demeli? Önce bir belirsizliği aydınlatalım. Nove'nin verdiği rakam, sıradan yurttaşın hiç karşılaşmadığı ve hiç tüketmediği sayısız ara mal ve yedek parçayı da, uzmanlaşmış donatım türlerini de kapsamaktadır. Aynı tüketim malının pek çok varyantı da bu rakamın içindedir. Batılı toplumlarda bunlar, on değişik tipte deterjandan otuz çeşit ekmek vb.'ne uzanacaktır. Olağan insanlar, bu çeşitlerin hepsini değil, çok kez yalnız bir ikisini tüketeceklerdir. Bunun farkında olunması, Nove'nin uğraştığı zorluğun gerçek boyutlarının saptanması açısından önemlidir. Çünkü aslında ileri kapitalist ülkelerde piyasanın –tüketim ya da yatırım malları olsun– milyonlarca metayı “dağıtması” söz konusu değildir. Özel tüketiciler, bütün yaşam devreleri boyunca olsa olsa bir kaç bin değişik mal satın alıyor olabilirler (bu bile, birçokları için abartılı bir kestirim olabilir). “Milyonlarca” farklı metayı tüketmeye ya da bunları “seçerken” “piyasa sinyalleri”ne uymaya vakitleri yoktur. Karşılanmaları “sınırsız sayıda mal” gerektiren “sınırsız tüketim ihtiyaçları” bulunduğu yolundaki –liberal iktisatçılar, bir zamanlar da Stalin tarafından el üstünde tutulan– görüş, düpedüz aptalcadır. Sınırlı bir zamanda sınırsız sayıda mal tüketemezsiniz. Heyhat, yer yüzündeki kalış süreniz kesin olarak sınırlıdır!

Üretim mallarına (ara ürünler dahil) baktığımızda da durumda önemli bir değişiklik olmaz. Ara malların büyük çoğunluğu, yukarda belirttiğimiz gibi, hiç de piyasa aracılığıyla dağılmaz. İsmarlama yapırlar. Burası besbellidir. Ama –ki bu daha az fark edilir– aynı şey, günümüzde büyükçe makinelerin çoğunluğu için de geçerlidir. Hidroelektrik baraj türbinleri için süpermarketlerde alışverişe çıkmazsınız; bunları çok ince özelliklerini belirterek ısmarlarsınız. Bu iş, kamu eksiltmesi yoluyla yapılıyor olsa bile “piyasa dağılımı” ile hiç de aynı şey değildir. Çeşitli teklif mektupları, aralarında seçim yaptığımız farklı ürünlerin fiilen yapılmasına yol açmaz. Yalnız **bir** ürünün fiilen imal edilmesine yol açar ki o da **otomatik olarak** kullanılır. Aynı yöntemin her hangi bir piyasa mekanizmasını işe karıştırmadan izlenebileceği açıktır. Yarışan teklif mektupları yerine değişik üretim birimlerindeki farklı ürün maliyetlerini hesaplar, bütün kalite ve teknik özelliklerine uyulması koşuluyla, en ucuz arzıcıyı seçersiniz.

Böylece şaşırtıcı bir sonuca ulaşmış oluyoruz. **Daha bu gündən**, en ileri kapitalist ülkelerde, gerek tüketim, gerekse üretim mallarının büyük çoğunluğu, aydan aya şöyle dursun, yıldan yıla şiddetli kaymalar gösteren “piyasa sinyalleri”ne cevap

3 *The Economics of Feasible Socialism*, Londra, 1983, s. 33. Bu yazıda Nove'nin Marxist sosyalizm anlayışına yönelttiği belli başlı eleştiriler üzerinde yoğunlaşacağım. Genel olarak Marxist iktisat teorisiyle olan görüş ayrılıklarına yayımlanacak olan şu kitabımda değineceğim: *Marx's Theoretical Legacy: Restating the Case for Socialism at the End of the Twentieth Century*, Londra: Verso, 1987.

verilerek üretilmez kesinlikle. **Cari üretimin büyük çoğunluğu, tümüyle değilse bile büyük ölçüde piyasadan bağımsız olan yerleşik tüketim kalıplarına ve önceden belirlenmiş üretim tekniklerine tekabül eder.** Bu nasıl olmuştur? Tam da emeğin nesnel toplumsallaşmasındaki gelişmenin sayesinde olmuştur.

Kabaca önceden bilinmekte olan bu ürünler için gerekli kaynakları dağıtma sorunu, neden, Nove'nin o denli korkutucu bulduğu "milyonlarca denklem" in kuşkusuz altından kalkabilecek olan modern bilgisayarların yardımıyla, bağlaşıklık üreticiler tarafından çözülemesin? Tüketici alışkanlıklarının değişmez olmadığı elbette doğrudur. Teknolojideki uzun dönemli değişimler, tüketim mallarının hâkim ürün bileşimini olduğu gibi bunları üretme biçimlerini de köklü dönüşüme uğratabilir. Bir yüzyıl önce atla çekilen arabalar ve bunların bütün levazımı üretimin standart kalemleriydi. Günümüzde otomobiller, bütün vargalarıyla (benzin, ana yol inşaatı, yedek parçalar ve benzeri) birlikte, bunların yerini aldı. Günümüzden yüz yıl önce ev yapımında çimento, çelik ya da cam pek az kullanılır, alüminyum hiç kullanılmazdı. Bugünlerde çoğu insanların evlerinin inşasında tahta ve tuğla çok daha az yer tutuyor.

Şu var ki bu tür çok büyük çaplı değişimler, ancak uzun dönemde oluşur. Üstelik **bu yöndeki ilk itiş, asla piyasadan ya da tüketiciden gelmez.** On bin tüketicinin umutsuzca koşuşup ellerini ovuşturarak: "Sevgili Henry Ford, bize otomobil ver! Apple Corporation'dan sevgili dostlarımız, ne olur, bize kişisel bilgisayarlar sağlayın!" diye bağırdukları görülmemiştir. Görülen, mallarının mümkün olduğu kadar fazlasını satmak için gerekli talebi yaratmak üzere yeni ürünlerini tüketicilere lanse eden firmalardır (gerçekten yenilikçi firmalar! Marx, gerek sermayeciler arası rekabetin, gerekse sermaye ile emek arasındaki sınıf mücadelesinin uyardığı sürekli teknolojik değişim ve yenilik ihtiyacına Schumpeter'den yarım yüzyılı aşkın süre önce işaret etmiştir).

2. Kıtlık ve bolluk

Demek ki ileri bir sanayi ekonomisinde dağılımın düpedüz karmaşıklığı sorunu, Nove tarafından sunulduğu biçimiyle, büyük ölçüde aldatıcı bir sorundur. Demokratik sosyalist planlamanın kendi pratik güçlükleriyle karşılaşacağını, bunların bazılarının kolayca önceden sezilebileceğini, bazılarının önceden sezmenin ise şimdilik o denli kolay olmadığını hiç kimse yadsımaz. Ama bunların Nove'nin ilekri sürdüğü teknik anlamda aşılmaz olacağını düşünmek için hiçbir sebep yoktur. Ne var ki, Nove'nin Marxist sosyalizm anlayışına yönelttiği eleştiri, bu anlayışın sınıfsız bir toplumun inşası için önerdiği yöntemlerle sınırlı kalmamakta, bizatihi amacı tanımlayışını da kapsamaktadır. Çünkü Marx'ın komünizm fikrinin üzerine kurulduğu bolluk öncülü –Nove'nin iddiasına göre– onulmaz biçimde ütöpiktir. İşte bu konuda söyledikleri: "Bolluğu şöyle tanımlayalım: gereksinmeleri, aklı başında

hiç kimseyi doyumsuz ya da her hangi bir şeyin (veya en azından yeniden üretilebilir her hangi bir şeyin, daha fazlasını arar durumda bırakmamacasına, sıfır fiyat üzerinden gidermeye yeterlik. Bu kavram, Marx'ın sosyalizm/komünizme bakışını da can alıcı bir rol oynar. Değil mi ki, tanım gereği, herkes aradığını bulmaktadır, dolayısıyla karşılıklı dışlayıcı seçimler yoktur, bolluk kaynak dağılımı üstündeki çış tışmayı kaldırmaktadır. O zaman çeşitli bireyler ile grupların rekabet etmelerine, herkesin serbestçe elde edebileceği şeylerin sahipliğini kendi kullanımları için ele geçirmelerine sebep yoktur. İskoç kentlerine su sağlanmasını örnek vermek isterim. Bunun bedava olmadığı apaçıktır: Biriktirici ve borular yapımı, arıtım, onarım ve bakım için emek harcanması gerekmektedir. Gene de su boldur. Su kullanımının 'fiyatla tayinleme' yoluyla düzenlenmesine gerek yoktur, her türlü amaç için yeterli miktarda su mevcuttur. Herhangi bir anlamda 'pazarlanmadığı' gibi dağıtımı, her hangi bir 'değer yasası' ya da kârlılık ölçütüne de tabi değildir. Su üzerinde rekabet yoktur, su üzerinde çatışma yoktur [...] Başka mallar İskoçya'daki su kadar kolayca ve serbestçe elde edilebilseydi insanlarda yeni tutumlar gelişirdi; edinmecilik köi relirdi; mülkiyet haklarının yanı sıra mülkiyetle ilgili suçlar da ortadan kalkardı."⁴

Nove'nin non sequitur'ları

Bu anahtar parçada bir dizi **non sequitur** [ilgisiz sonuç, hatalı çıkarsama] vardır. Nove, "bolluğun" kaynak dağılımı üzerinde çatışma bulunmayışı anlamına geldiğini söyleyerek işe başlıyor. Ama sonra "kaynak dağılımı"nı tüketici ihtiyaçlarına sessizce indirgeyiveriyor. Çünkü elli tane elektrik santrali İskoçya'da işlemeye başlasaydı elbette orada "bol" su olmazdı. Bir başka deyişle, Nove, **neyin "bolluk" olduğunu**, öteki durumlar öyle kaldığında, yalnız ve yalnız cari **yerel tüketici ihtiyaçlarının belirlediği** varsayımını sessizce yapmaktadır. Ya da, bir başka şekilde ifade edecek olursak, var olan tüketici alışkanlıklarını (ve üretim kalıplarını) **olmuş bitmiş ve sürekli** saymaktadır. Ancak bu öncülü belirtik hâle getirmemektedir. Çünkü bunu yapması, bolluğun olanaklı, Marxçı sosyalizmin de yapılabilir olmadığı yolundaki başlangıç savını temelinden çürütecektir.

Savda başka bir çelişki de vardır. Bir yandan Nove, İskoçya'da oturanlara "bol su" sağlamak üzere borular, biriktiriciler, bakım ve benzeri için emek harcanması gerektiğini belirtir. İmdi, emek "görece kıt"tır. Su borularına ya da biriktiricilere yatırılan aynı emek, bir dizi alternatife –golf sahaları, elektrik santralleri, hatta füze yapımına– harcanabilirdi. Gene de esrarengiz biçimde, "kaynak dağılımı üzerindeki çatışma"nın genel kaçınılmazlığına karşın, İskoçya'da su "bedelsiz" dağıtılabilmekte, söz konusu emeğin dağılımı üzerinde görünüşe göre herhangi bir çatışma doğmamaktadır. Öyleyse Nove'nin, sosyologlar ile insandan kaçır filozofları say-

⁴ *The Economics of Feasible Socialism*, s. 15-16.

mıyoruz, sayısız başka iktisatçıyla birlikte, **genel** kaynak kıtlığı ile insan davranışının **özgül** kalıpları arasında vazettiği bağlantı –en hafif deyimle– kanıtlanmış olmaktan uzaktır. Çünkü örneğin kendisi, yeter ki belirli bir dizi koşul sağlanmış olsun, insanların tikel durumlarda, tikel mallar karşısında edinmecî olmayan bir davranış içine girmelerinin pekâlâ mümkün olduğunu ortaya koymaktadır.

Nedir bu koşullar? İskoç yurttaşlarının su tüketimi örneğinde “fiyatla tayınma” neden dolayı gereksizdir? İşin tuhafı, Alec Nove besbelli olan iktisadî sebebin sözünü etmemektedir. Oysa bu, Marxist ve liberal iktisatçıların üzerinde anlaşmakta zorluk çekmeyecekleri –ve aynı şeyin bölgedeki elektrik santrallerinin potansiyel çoğalışı durumunda neden geçerli olmayacağını hemen açıklayıverecek– bir noktadır. Söz konusu sebep, **su talebinin marjinal elastikiyetinin ortalama tüketici için sıfır, hatta eksi hâle gelmiş olmasıdır**. Suyun parasız sağlanmasından ötürü muhtemelen birazcık “israf” oluyordur. Ama bu savurganlık, bu tikel malı “fiyatlama maliyeti”nden (sayaç yerleştirme, denetleme personeli çalıştırma, fatura gönderme ve benzeri) daha azdır. Bu koşullar altında suya fiyat koymak düpedüz kendini kurtarmaz. Burada etkili olan kilit ampirik veri istikrarlı, önceden görülebilir (azalma eğilimindeki) taleptir. Geri kalan her şey bunun sonucudur.

Peki ama genel kaynaklarda varlığını sürdüren kıtlık ortasında suda bolluk akla uygunsu aynı şey, benzer koşullar altındaki başka mal ve hizmetler için neden geçerli olmasın? İskoç suyu, talep elastikiyeti sıfır ya da eksi hale gelmiş tek mal olabilir mi gerçekten? Marx’ın “sosyalizm/komünizme bakış”ının hak ettiği mevki aldığı yer işte burasıdır. Çünkü toplumsal servetin artışı, üretici güçlerin gelişmesi ve kapitalizm sonrası kurumların ortaya çıkışıyla birlikte, talebin elastiki olmayışıyla nitelenen, dolayısıyla bedava dağıtılabilecek olan mal ve hizmetlerin sayısı artan hızla çoğalabilir. Bütün tüketim malları ve hizmetlerinin –diyelim ki– yüzde 60 ya da yüzde 75’e varan bölümü bu şekilde dağıtıldığı zaman bu birikimli artış, genel “insanlık durumu”nu dramatik bir değişikliğe uğratmış olacaktır.

Nove’nin çıkardığı sonuçta araya rastgele girivermiş bir başka **petitio principii** (varsayımı kanıtlanmış kabul etme) vardır. Bunda “mülkiyet hakları”nın “kıtlığın” kaçınılmaz sonucu olduğunu ima eder görünmektedir. Oysa kıtlığın bu hakları doğurması için, elbette, üretim araçlarının özel olarak mülk edinilmesini mümkün kılan, kolaylaştıran, onaylayan ve savunan, üreticilerin büyük çoğunluğunu bunlara olduğu kadar geçimlerinin doğal temelinde (toprak, su ve hava) de serbestçe erişmekten alıkoyan özgül toplumsal kurumların yaratılmış olması gerekir. Bunlar ise, başka çıkarlar savunan başka toplumsal sınıflar karşısında özgül çıkarlarını savunan özgül toplumsal sınıflarla bağlantılı olacaktır. “Kıtlık”, geleneksel bir Bantu köyünde kuşkusuz çok gerçek bir şeydi. Ama binlerce yıl boyunca toprakta “mülkiyet hakları”na yol açmamıştı. Bugün de İskoçya (ya da Britanya, Avrupa veya bir Sosyalist Dünya Federasyonu) halkı hidroelektrik enerjiye potansiyel olarak yatı-

rım yapacaklara mülkiyet hakları bahsetmemeyi demokratik olarak kararlaştıracak olsa hiç bir iktisadi yasa, sırf kıtlığın bir sonucu olarak, kamuya ait suyu esrarlı bir biçimde özel mülk haline çeviremez. Tüketicieye bol bol ucuz, fiyatlanmamış su sağlanması yolunda yaptıkları tercihin karşılığında daha pahalı enerji (yani enerji çıktısı için elde bulunan maddi kaynaklardan ve insan kaynaklarından daha büyük bir harcama yapılması) biçiminde bir “fiyat ödemeleri” gerekli olabilir. Ama bu, tüketiciler ve yurttaşlar olarak, onların seçişi ve hakkıdır.

Aynı sebepten dolayı, kıtlıktan cinsil (*generic*) bir “insan edinmeciliği” türetmek eşit derecede yanlıştır. Genel edinmecilik diye bir şey yoktur. Edinmecilik yöney limleri daha çok özgüldür ve genel olarak mallardaki kıtlıktan, hatta tikel malların kıtlığından çok **özgül ihtiyaçların görelî yoğunluğu** ile ilişkilidir. Rolls–Royce çok güzel bir arabadır. Çok da kıttır. Birçok araba sürücüsü (hele oto meraklılarının çoğu) Rolls sahibi olmak ister. Gene de nüfusun ezici çoğunluğu, bir Rolls edinme uğruna çılgınca bir kapışma içinde değildir. Ne pahasına olursa olsun “kıt bir Rolls” edinme uğruna tasarruf yapmak için her kuruşlarını hesaplamazlar. Vahşi bir edinmecilik duygusu beslemezler bu limuzine karşı. Hiç bir zaman sahip olmaya-caklarını bilmeleri nevrotik bir hüsrana uyandırmaz onlarda. Şu halde “edinmecilik”, “genel olarak kıtlığın” ortadan kalkmasından çok önce körelebilir – tıpkı İskoçya halkı arasında suya karşı köreldiği gibi. **En yoğun duyulan ihtiyaçların doyurulması ya da bu alanlarda bir tüketim doyumunun oluşması yeterlidir.** Marx’ın sosyalizme bakışının üstünde yükseldiği varsayım budur. Bütünüyle gerçekçi ve akla uygun bir varsayımdır.

3. İhtiyaçlar hiyerarşisi

Nove’nin Marxçı mirasa yönelttiği eleştiriyi cevaplandırırken “ihtiyaçların görelî yoğunluğu” kavramını kullandık. Bu kavramın bir sosyalist planlama tartışması açısından birçok önemli içermeleri vardır. Şimdi bunlara değinelim. Bugün Batı’da ihtiyaçların değışken yoğunluğu, “fiyatlanmış” mal ve hizmetler (“fiyatlanmamış” olanlarında da) karşısındaki ayrımsal tüketici davranışında ifadesini bulmaktadır. Ancak bunun para cinsinden dolaylı olarak ölçülmesine gerek yoktur. Örneğin (şimdiki çöküntü sırasında pek çok insanın başına geldiği gibi) gelirin birdenbire düştüğü zamanlarda fiziksel tüketim kalıplarında meydana gelen değışmeleri ina celeyerek ampirik olarak saptanması mümkündür. Bu yapıldığında belirli yaygın özellikler açıkça göze çarpacaktır. Çünkü birtakım harcamalar ötekilerden önce kısılacaktır. Her belli başlı tüketim kategorisi içerisinde belirli mal çeşitleri azaltılırken öbürleri artırılacaktır (daha çok domuz eti, daha az yağsız sığır eti tüketilecektir). Sağlığa yapılan harcamaların güzellik müstahzarlarına yapılanlardan daha katı olduğu ortaya çıkacaktır. Bunlar rastlantılı tercihler değildir. Kapitalizmin sağladığı en önemli bilgi artışlarından birisi –bir anlamda, sermayeye bir övgüdür bu– önce

orta sınıfların, ardından da nüfusun daha geniş tabakalarının yaşam düzeylerindeki yükselme sayesinde tüketim kalıpları konusunda pek çok ampirik, istatistiksel veri toplanmış olması, bu verilerin çok sayıda ülke çapında dikkate değer bir benzerlik göstermesidir. Bunlar, milyonlarca insanın on yıllar boyunca paylaştığı nesnel bir öncelikler sırasını açığa çıkarmaktadır. İnsan ihtiyaçlarıyla ilgili aklı başında her türlü sorgulama, bu kanıtlarla işe başlamak zorundadır.

Bu türden bütün sorgulamalarda ortaya çıkan, Prusyalı istatistikçi Engel'in daha yüz elli yıl önce farkına varmış olduğu bir kalıptır. İktisadi büyümeyle birlikte ihtiyaçlar çeşitlenir çeşitlenmez bunlar arasında kesin bir hiyerarşinin varlığı fark edilir. Temel ihtiyaçlar vardır. İkincil ihtiyaçlar vardır. Bir de lüks ya da marjinal ihtiyaçlar vardır. Birinci kategoriye kabaca –ki bu noktada metafizik spekülasyon değil, ampirik veriler karşısında yanılmamızı kabul etmeye hazırız– şunları koyabiliriz: temel yiyecek ve içecekler, giyim, barınma ve buna bağlı standart konfor araçları (ısınma, elektrik, şehir suyu, sağlık tesisatı, mobilya); eğitim ve sağlık hizmeti; evden iş yerine, iş yerinden de eve güvenceli ulaşım, verilmiş bir iş hızı ve zorlanması düzeyinde emek gücünün yerine konması için vazgeçilmez olan asgari dinlenme ve boş zaman. Bunlar, Marx'a göre ortalama bir ücretli verilmiş bir çaba düzeyinde çalışmaya devam edecekse karşılanması **zorunlu** olan ihtiyaçlardır. Bunları iki alt bölüme ayırabiliriz: fizyolojik bir asgari ve tarihi-ahlaki bir ek. Bunlar mekâna ve zamana göre değişkenlik gösterir. Dalgalanmaları, yalnız ortalama emek üretkenliğindeki önemli değişimlere bağlı değildir. Çekişen toplumsal sınıflar arasındaki tarihi güçler dengesindeki büyük kaymaların da bir fonksiyonudurlar. Ama belirli bir anda, belirli bir ülkede, nesnel birer veridirler – ve halkın büyük çoğunluğunun bilincinde de açıkça yer etmişlerdir. Toplumsal ve iktisadi dokuda şiddetli sarsıntılar olmadan keyfi olarak (“piyasa güçleri”nin işleyişi dahil) değiştirilemezler.

İkinci mal ve hizmetler kategorisinde daha karmaşık yiyecek, içecek, giyecek ve ev aletleri (en fantezi olanlar dışında) ile daha gelişkin “kültür” ve “boş zaman” mal ve hizmetlerini ve özel motorlu taşıtları (toplu taşımadan ayrı olarak) sınıflandırmaya çalışıyoruz.

Bütün öteki tüketim mal ve hizmetleri, lüks harcamaların oluşturduğu üçüncü kategoriye girer. Bu üç kategori arasındaki kesin sınırların çizilmesi elbette zordur. Sınırı en kolay çizilebilecek olan, birincisidir. İhtiyaçların (ve bu ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin) ikinci kategoriden yavaş yavaş birinci kategoriye geçişi, iktisadi büyümenin ve toplumsal ilerlemenin (özellikle proleter sınıf mücadelesinin sonuçlarının) bir fonksiyonudur. Herkes için ücretli tatil, 1936-37 büyük fabrika işgalleri dalgası ve onun daha sonra sanayileşmiş dünyaya yayılan serpintisiyle gerçekleşen, işçi sınıfının yakın geçmişe ait bir kazanımıdır. Üçüncü kategori ile ikinci kategori arasındaki ayırım, gözlemlenebilir bir kitle görüngüsünden çok bir sosyokültürel tercihler sorunudur.

Ancak bütün bu noktaların vurgulanmaya değer olmasına karşılık su yüzüne çıkan genel kalıp oldukça açıktır. İnsan ihtiyaçları hiyerarşisinin hem fizyolojik hem de tarihi toplumsal bir temeli olduğu apaçıktır. Ne keyfidir, ne de öznel. İktisadi büyüme ve toplumsal ilerlemenin eşit olmayan ve birleşik gelişmesinden ötürü eş zamanlı olmayan bir biçimde olsa da bütün kıtalarda, alabildiğine değişik koşullar altında karşımıza çıkabilir. İhtiyaçlar hiyerarşisi, piyasa güçlerinin olsun despotik bürokrasilerin ya da aydınlanmış uzmanların olsun herhangi bir **diktasının** sonucu değildir. Kendiliğinden ya da yarı kendiliğinden tüketici davranışının kendisinde ifadesini bulur. Söz konusu olan tek “despotizm” büyük çoğunluğunkidir. “Eksantrik” azınlıklar –ki mutlak sayılar olarak çoğu kez pek de az değildirler– genel kalıba uymayacaktır: alkollü içki tüketicileri karşısında Yeşilaycılar; sigara içmeyenler karşısında sigara içenler; et yiyenlere karşı vejetaryenler; televizyon seyretmeyi reddedenler ile gazete ya da kitap okuyamayan veya okumak istemeyenler; ilke olarak hekime gitmeyi ya da hastaneye yatmayı asla kabul etmeyen başkaları. Gene de, çok büyük sayıda insanın –yüz milyonlarca– söz konusu olması dolayısıyla, ortalamalar yasası, bu istisnaları dengeleme, ortaya çıkan ve tüketicilerin ezici çoğunluğu arasında kesin bir ihtiyaçlar hiyerarşisinin varlığını doğrulayan bir kalıbı zaman ve mekân içinde koruyup sürdürme eğilimi gösterir.

Bu hiyerarşinin daha da önemli olan bir yönü vardır. Talep elastikiyeti, iktisadi büyümenin birbirini izleyen aşamalarının her birinde, öncelik listesinin tepesinden, kalem kalem, aşağıya inildikçe sıfıra ya da eksiye doğru yönelmekle kalmaz. Belli başlı ihtiyaç kategorileri bakımından da aynı yönelişi gösterir. Günümüzde en zengin sanayileşmiş ülkelerde temel gıda maddelerinin (ekmek, patates, pirinç ve benzeri) kişi başına tüketimi, gerek mutlak fiziksel miktarlar olarak, gerekse para cinsinden ulusal harcamaların yüzdesi olarak kesinlikle düşmektedir. Ülkede yetişen meyve ve sebzeler ile, hiç değilse parasal değerler cinsinden, temel iç çamaşır ve çorap, basit mobilya kalemlerinin tüketimi de öyle. İstatistikler, ayrıca, zevklerin ve malların gitgide farklılaşmasına (çok sayıda ekmek ve pasta çeşidi, genel olarak yiyecek ve giyeceklerde çok daha büyük bir çeşitlilik) karşın, genel yiyecek, giyecek ve ayakkabı tüketiminin, kalori aldısı (intake), metre kare kumaş ve ayakkabı çifti cinsinden ölçüldüğünde, doyma eğilimi içinde olduğunu, hatta azalmaya başladığını göstermektedir.

Tüketim kalıpları

Bu gerçeklikler, burjuvazinin ve Stalin’in sıradan insanların ihtiyaçlarının sınırsız büyümesine olan inancını bütünüyle çürütmektedir. Fiili tüketici davranışıyla ölçülebildiği kadarıyla, hiçbir şey gerçeğe bu denli aykırı olamaz. Temel ihtiyaçların doyumu, yalnız belirli bir eşik geçildikten sonra yoğunlukları azaldığı için değil, güdülenimde bir değişme meydana geldiği için de, Batı’da doğruluğu

sınanabilir bir trenddir. **Rasyonel tüketim kalıpları, gittikçe daha çok tüketme yolundaki sözüm ona içgüdüsel isteklerin yerini almaya yüz tutmaktadır.** Burada, “rasyonel” olanın piyasa güçlerince olsun bürokratik plancılar ya da allame uzmanlarca olsun “dayatılması” gerekmez (**dayatılmaması gerekir**). İnsanların önceliklerinde kaymalar oldukça ve kişisel çıkarları daha öz bilişli hale geldikçe, bizatihi tüketicilerin artan olgunluğundan çıkan bir şeydir.

Gıda tüketimi bu sürecin çarpıcı bir örneğini oluşturur. Ezelden beri insanlık, kıtlık ve şiddetli açlık uçurumunun kenarından bir türlü kurtulamamıştır. İçinde bulunduğumuz yüzyılda bile gezegenimizin nüfusunun büyük çoğunluğunun acıklı durumu bu olmuştur. Bu koşullarda insanların yemek yeme saplantısı son derece doğaldır. II. Dünya Savaşı sırasında kıta Avrupa’ında beş yıl süren yiyecek darlıkları, 1945’ten sonra (kimi Avrupa ülkelerinde çok daha geç) “sınırsız yiyecek tükekimi” denilebilecek bir şey yeniden mümkün hale gelir gelmez gerçek bir oburluk patlamasını harekete geçirmeye yetmiştir. Peki ama ne kadar sürmüştür bu cümübüş? Yiyeceğin bir kez daha görece bollaşmasının üstünden yirmi yıl geçmemişti ki (ancak bir kuşak!) öncelikler, dramatik kaymalar göstermeye başladı. Daha çok değil, daha az yemek kural haline geldi. Sağlık tokluktan önemli oldu. Bu değişme, yeni tüketim kalıplarını hekimlerin ya da sağlık sanayiinin “dayatma”sından ileri gelmiş değildi. Nefsini koruma iç güdüsüydü bunu harekete getiren. Sağlık sanayiinin ortaya çıkışından çok önce, “kendi sosyalizmlerini gerçekleştirmiş olan” zenginler arasında benzer anlayış değişiklikleri fark edilebiliyordu. Rabbin 1850 senesindeki şişman İngiliz ya da Fransız yönetici sınıfları ile bir yüzyıl sonrasının ince belli Amerikan milyonerleri arasında yemek merakı konusunda tam bir alt üst oluş yaşanmıştı. Bu gün Batı’nın sıradan yurttaşları, daha çeşitlenmiş yemeklerden daha büyük haz almaktalar. Vakit geçirmek için yemek pişirmekten bile hoşlanmaktadırlar belki. Ama gene de, kararından fazla yemek yiyip damar sertliğinden erken ölmektense, yirmi yıl daha çok yaşamak için mutlak kalori aldıklarını azaltma eğilimi gösteriyorlardır.

Hastaların –ya da hastalık hastalarının– tüketim kalıbı buna benzer bir kalıbı açığa vurur. Sırf ameliyatlar bedava diye hiç kimsenin uzuvlarını tek tek kestirmeyeceği yeterince açıktır. Ama Savaş’tan sonra müstahzar ilaç tüketiminde görülen keskin artış –Britanya’da NHS’nin⁵ kuruluşundan sonra diş protezleri ile gözlüklelerin çoğalışı gibi– sırf, hatta esas olarak, ilaç sanayiinin sorumsuz reklamları karşısında edilgin bir boyun eğiş değildi. Özünde, karşılanmamış temel ihtiyaçlardaki bir birikmenin ifadesiydi. Bir kez bu birikme ortadan kalkıp belirli bir doyum eşğine ulaşılmca aşırı ilaç tüketiminin kötü etkilerini gösteren, titiz ve dört başı mamur her türlü eğitim kampanyasının etkili olması muhtemeldir. İlaç tüketimi dengelenme

5 National Health Service: bu ülkedeki genel sağlık sigortasının adı – çev.

ye, en sonunda da azalmaya yüz tutacaktır (varlıklı toplumsal gruplar şimdiden bu kalıbı ortaya koyuyor). Nitekim tütün içmenin zararları konusundaki sistemli resmi eğitimin, tütün sanayiinin ters yöndeki bütün çabalarına karşın, sigara tüketiminde kesin bir azalışa yol açtığını kaydetmek aşırı iyimserlik sayılmamalıdır.

Bu düşüncelerden çıkan iki sonuç vardır. Birinci olarak, “kıtlık” gittikçe artan ölçüde daha az özsel mal ve hizmetlerle sınırlı kaldıkça, fiyatlanmamış mal ve hizmetlerin sayısının satın alınan mal ve hizmetleri geçmesiyle, bir bütün olarak ekonomide paranın rolünü azaltmak pek âlâ mümkün olacaktır. Çünkü tüketicileârin ihtiyaçlarını ancak dolaylı yoldan, parasal gelirlerini değişik mal ve hizmetlere tahsis ederek, belirleyebilecekleri var sayımı saçmadır. Bireyler, neye gereksindikalarını anlamak için parasal biçim gibi dolambaçlı bir yola ne diye başvursunlar? Gerçek durum, besbelli bunun tersidir. Onlar, belirli bir miktarda yiyecek, giyecek ya da boş zaman isterler, beğendikleri çeşitlere ilişkin tikel tercihleri vardır ve sonra kendi kendilerine şöyle derler: “Bu ihtiyaçları karşılamak için elimde şu kadar para var, demek ki hepsini birden gideremeyeceğim, öyleyse aralarında seçim yapmak zorundayım.” Yoksa ilkin paraya sahip olup da bir süre dolaştıktan sonra: “Cebimdeki para ve önümdeki vitrinler sayesinde anlıyorum ki açmışım!” demezler. Maddi kaynakları toplumsal ihtiyaçlara uyarlamanın en basit –aynı zamanda en demokratik– yolu, ikisi arasına para aracısını sokuşturmak değil, insanların ihtiyaçlarının neler olduğunu düpedüz onlara sorarak ortaya çıkarmaktır.

Hep birlikte yarının sosyalist uluslar topluluğu haline gelebilecek olan bugünün ileri kapitalist ülkeleri, kendilerine ait bireysel zevkleri ve yönelimleri olan milyonlarca farklı insandan oluşmaktadır elbette. Sosyalizme doğru geçilirken, kapitalizmin getirdiği türden her çeşit tek biçimli çıktı standartlaşması bir eğilim olarak azalacaktır. İhtiyaç tatmininin –ya da doyumun– belirli bir noktasında edilgin tüketimden etkin tüketime doğru bir değişim doğal olarak gerçekleşir; ihtiyaçların daha büyük ölçüde bireyleşmesi, bunların karşılanmasında daha yaratıcı olunması gerektirir. **Yeni ihtiyaçların** kabaca iki kategoriye girmesi olasıdır. Bir yanda yeni ürün ve hizmetleri denemeye hevesli, gözü pek ve hayal güçleri üstün azınlıklarca geliştirilmiş ihtiyaçlar olacaktır. Ancak yeni malların **büyük çapta** üretimi yeni buluşların otomatik sonucu olmayacaktır. Çoğunlukça alınmış bilinçli bir karar olması gerekecektir. Nüfusun yüzde yirmisinin yeni ürünlerin geliştirilmesini bütün yurttaşlara dayatmaya hakkı olmayacaksa da bunlar, bu ürünlerin üretilmesini sağlamak için kendi iş yüklerini arttırabileceklerdir. Öbür yanda çoğunluğun tamamen yeni mal ve hizmet çeşitleri lehine tercihini kullandığı durumlar da olacak, bunu yeni ihtiyaçla uyumuşması için genel planın temelli olarak yeniden uyarlanması izleyecektir. Yirminci yüzyıl kapitalizminin tarihinde böyle büyük tüketici devrimleri görece seyrek görülmüştür. Belli başlı üç tanesi –otomobil, elektrikli ev aletleri ve plastik eşya– yüz milyonlarca insanın hayatını kökünden değiştirmiştir. Sosya-

lizimde bu tür yığınsal dönüşümler, acımasız ve anarşik değil, rasyonel ve insancıl biçimde, ilk kez bunlardan etkilenecek olanların buyruğuyla ve onların denetimi altında gerçekleşecektir.

Bu, meta üretimi ve parasal mübadelenin körelmesinin nesnel temelini sağlayacaktır. Aynı zamanda, temel ihtiyaçların karşılanmasını herkes için otomatik, göreneksel, açık bir gündelik deneyim haline getiren kurumların var olması koşuluyla, toplumsal çatışmaların yoğunluğu azalabilecektir. Bu da, para ve piyasa ekonomisinin körelmesinin öznel temelini sağlayacaktır. Çünkü toplumsal kavga, yiyecek, toprak, temel iş kalıpları, ilk öğretim ve sağlık, temel insan hakları ve özgürlükleri söz konusu olduğu vakit alabildiğine şiddetli ve sert olur. Buna karşılık seçkin Bahama plajlarına girmek için her gün birbirini öldüren milyonerlere ya da Eski Ustalar'ın resimleri, hatta Şikago Borsası'nda yer kapma uğruna patlak veren dünür ya savaşlarına rastlanmamıştır (bunlardan yoksunluk o an için ne denli ıstıraplı olsa bile). Bu “kıt kaynaklar”ın dağılımıyla çatışmaları çözüme bağlamak için zaman zaman siyasal dolaplara, geniş çaplı rüşvete, hatta cinayete başvurulduğu olmuştur. Ama bu tür dalavereler, İrlanda açlığının, Büyük Çöküntü'nün ya da Hint kast düzeninin dehşetiyle karşılaştırılmaz. Açlık, işsizlik ve ayrımcılığın yarattığı türden çatışmalar ortadan kalksaydı farklı bir dünyamız –değişik davranışsal örüntülerimiz (*patterns*), değişik zihni yapılarımız– olurdu. “Edinmecilik” lüks mallarla, rekabet de Küba purolarının kapışılmasıyla sınırlı kalsaydı bunlar, bu gün görülenlerden nitelikçe farklı görüngüler olurdu. Tereddütsüzce söylüyoruz ki böylesi, yaşayanların yüzde 99'u için daha iyi bir dünya olurdu.

İhtiyaçlar üstünde tiranlık mı?

Gene de bu sonuçlar karşısında direnenler olacaktır. Çünkü biz “toplumsal ihtiyaçlar hiyerarşisi” kavramını kullanır kullanmaz özellikle zamanımızın bürokratik merkezîyetçi –yani bürokratik olarak yönetilip kötü yönetilen– ekonomiler deneyiminin ardından, bastırılması güç bir kuşku belirmektedir. Bu kavramın içinde kimi ihtiyaçlar ötekilere göre öncelik taşıdığına göre hangi hakla, hangi otorite adına ve hangi insanlık dışı sonuçlar pahasına bu “öncelikler” yaşayan gerçek insanların sanlara dayatılacaktır? “Esarete giden yol” değil midir bu?

İnsanın bağımsızlaşmasına –yani özgürlüğe– bağlılıkları öteki felsefi ya da siyasal görüşlerden herhangi birinin mensuplarınınkinden daha derin olan sosyalistlerin çok ciddiye alması gereken bir savdır bu. Nove'nin salık verdiği bir yapıtta, *Dictatorship over Needs*'de, Ferenc Feher, SSCB, Çin ve Doğu Avrupa yöneticilerini halklarının ihtiyaçları üzerinde toptan bir tiranlık uyguladıkları için açıkça suçlamaktadır. Ortaya attığı sav, güçlü bir savdır. Ama aynı zamanda kısmi, kendine ait bir çelişkiyi barındıran bir savdır. Bu çelişkinin kaynağı, yalnız Ferenc Feher ile Agnes Heller'in değil, Ota Sik, Branko Horvath, Włodzimierz Brus ve “piyasa

sosyalizmi”nin başka birçok savunucusunun yapıtlarında da tekrar tekrar karşılaşılan bir kavramda yatmaktadır.⁶ Von Mises, von Hayek ya da Friedman gibi klasik liberalleri bir yana bırakıyoruz, teorik olarak daha iyi yetişmiş, düşünsel açıdan daha tutarlı neo-liberallerin yazılarında da aynı kavramın bulunuyor olması bir rastlantı değildir. Söz konusu olan kavram, “toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlar” kavramıdır. İmdi, bütün bu kuramcılara göre, aralarındaki öteki –önemli– ayrılıklar ne olursa olsun, iktisat teorisinin (**her türlü** iktisat teorisinin) üzerinde kurulması gereken ana kaya kaynakların kıtlığıdır. Gel gelelim kaynakların kıtlığı, **bütün** bireysel ihtiyaçların **karşılanamamasını** otomatik olarak içerir. “Toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlar” formülünün ardındaki sessiz öncül budur: **Bireysel ihtiyaçlar, toplumca otomatik olarak tanınmaz. Ancak bir kısmı tanınır.** O halde tutarlı bir bireycinin şu sonuca varması gerekirdi: “Toplumsal olarak tanınmış ihtiyaçlar” formülü, **her durumda toplumsal ihtiyaçlar üstünde toplumun tiranlığını içerir.** Planlı bir ekonomi için ne denli doğruysa bu, bir piyasa ekonomisi için de o denli doğrudur. Tiranlık kaçınılmazdır. Tek sorun, bunun hangi özgül biçimi alacağı, bu biçimden ne gibi toplumsal-siyasal vargılar çıkacağıdır.

Biçimler ve vargılar

Liberallere olduğu kadar piyasa sosyalistlerine de piyasanın istibdadının –“cüzsanla tayinleme”nin– planın istibdadına –ya da tayinleme **tout court**’a– oranla birey için daha az acı, kişisel özgürlük için de daha az zararlı olduğu açık bir şeyymiş gibi görünür. Kuzey yarım küresindeki kimi uç örnekler –örneğin refah devleti İsveç’inde gelir farklılıkları yoluyla tayinleme ile Stalin’in Rusya’sında Gosplan kararıyla tayinleme– karşılaştırıldığında bu akla yakın gibidir. Ama böylesi uç örnekler, tarihi olarak birer istisnadır, kural değil. Büyük yığınsal sefalet ve aşırı gelir eşitsizliği (geçen 150-200 yıl boyunca kapitalist dünyanın tümünün ortalaması) ile nitelenen, piyasa ilişkileri ve gelir farklılıkları yoluyla kapitalist tayinlamanın tarihi ortalamasını alırsak varılacak sonuç açık olmaktan çok uzaktır.

Bu temel ihtiyaçlar cari gelir bölüşümüyle ne denli az doyurulmaktaysa insanları, bu doyum eksikliğinin aldığı özgül biçimler karşısında o denli kayıtsızlaşırlar. Haber ajansları, geçenlerde Santiago’daki bir Katolik rahibinin Şili pesosunun son devalüasyonundan sonra kent yoksullarının (nüfusun yüzde ellisinden fazlası!) **parasal gelirleriyle ekmek bile satın alamadıklarını** söylediğini haber veriyordu. Milton Friedman ve onun **Chicago Boy**’ları, başka, daha az temel ihtiyaçları üstünde nasıl bir tiranlık uygulanırsa uygulansın, temel gıda maddesi eksikliği duyma-

6 Başkalarının yanı sıra, bkz. Włodzimierz Brus, *The Market in a Socialist Economy*, Londra, 1972; Branko Horvath, *The Political Economy of Socialism*, Londra, 1976; Ota Sik, *The Third Way*, London 1976; R. Selucky, *Marxism, Socialism and Freedom*, Londra, 1979; Ferenc Feher ve Agnes Heller, *Dictatorship over Needs*, Londra, 1984.

yan Doğu Almanya yurttaşlarından “daha özgür” olduklarına onları inandırmakta çok sıkıntı çekeceklerdir. Çağdaş Afrika, bu doğruların bir başka örneğidir. Açlık Sahra Afrika’sını kırıp geçirdiğinde açlıktan ölmek üzere olanlara fiziksel tayılar yoluyla yiyecek dağıtımına –bunlara yiyeceğin satılması kendilerini “daha özgür” kılacakken– bu insanları “serfler”e indirgeyen “diktatörce” bir dağılım diye mahkum etmek kimsenin aklına gelir mi? Bangladeş’te vahim bir salgın baş gösterecek olsa fiziksel biçimde ilaç dağıtımına piyasada satın almaya kıyasla nahoştur diye hayıflanılır mı? Gerçeklik odur ki temel ihtiyaçları, piyasada parayla dağıtma gibi dolaylı bir yoldan değil, bunlar için kullanılabilir toplam kaynakların doğrudan dağıtımını –ya da yeniden dağıtımını– yoluyla karşılamak çok daha az pahalı ve daha akla uygundur.

Buna karşılık para ve piyasa ilişkileri, tüketici özgürlüğünü artırmayı sağlayan birer araç olarak hak ettikleri yeri temel ihtiyaçlar zaten karşılanmış olduğu ölçüde alırlar. Çünkü tüketici özgürlüğü tüketici seçişini içerir; gerçekten temel ihtiyaçlar karşısında ise tüketicinin yapılacak seçişi kesinlikle yoktur. Ekmek ile jet uçağında bir yer arasında, ilk öğretim ile ikinci bir TV cihazı arasında, sağlık bakımı ile bir İran halısı arasında “seçiş” yapmanız olacak şey değildir. Bir tüketici özgürlüğü aracı olarak para, ancak görece fazla olan şeyler arasında verilecek kararlarda –yüksek düzeyde gelir eşitliği varsa– etkindir. Toplumsal kaynak dağılımının temel doğrultularını belirlemenin bir aracı olarak ise hem adaletsiz hem de etkinsiz olması muhtemeldir.

Bir toplum temel ihtiyaçların karşılanmasına dağılımda öncelik vermeyi demokratik olarak kararlaştırırsa elbette ki ikincil ya da lüks ihtiyaçların giderilmesinde kullanılabilir kaynakları otomatik olarak azaltmış olur. Karşılanmamış ihtiyaçlar tümüyle marjinal ihtiyaçlar hâline gelmediği sürece, “ihtiyaçlar üstünde diktatörlük”ten tam bir kaçış olmayışı bu anlamdadır. Ama sosyalizmin siyasal savunusunun üstünlüklerinin en çok açıklık kazandığı nokta da burasıdır. Milyonların temel ihtiyaçlarını mı, yoksa on binlerin ikincil ihtiyaçlarını feda etmek mi daha adaletlidir? Bu soruyu sormak, bizatihi sanayi uygarlığının ilerlemesiyle gelişmiş olan daha karmaşık ihtiyaçların engellenmesini onaylamak demek değildir. Sosyalizmden beklenen, yalnız temel gereksinmelerle kısıtlı kalınması değil, gittikçe daha çok sayıda ihtiyacın tedricen karşılanmasıdır. Marx hiç bir zaman çileciliğin ya da kemer sıkmanın savunucusu olmamıştır. Tam tersine onun sınıfsız topluma bakışının ta yüreğinde yatan tam olarak gelişmiş kişilik kavramı insan ihtiyaçları ve bunların giderilmesinde büyük bir çeşitliliği içerir, ihtiyaçlarımızın temel besin ve barınmayla sınırlı tutulmasına daraltılmasını değil. Marx’ın öngördüğü, piyasa ve para ilişkilerinin körelmesi, bu ihtiyaçların karşılanması için **ex ante** kaynak dağılımı ilkesinin sayısı gittikçe artan, bugün kapitalizmde olduğundan daha az değil, daha çok çeşitlilikte mal ve hizmetlere tedricen yaygınlaştırılmasını içerecektir.

4. Üreticiler üstünde despotizm

Buraya kadar tüketim sorunları üzerinde odaklaşırken Alec Nove'yi –ve Marxçı sosyalizmin öteki eleştiricilerini– izlemiştik. Ancak bu ele alış, kendi içinde elbette tek yanlıdır. Çünkü ileri bir sanayi ülkesinin ortalama yurttaşları, sırf, hatta esas olarak –yani yetişkin hayatlarının büyük bölümünde– tüketici değillerdir. En önce birer üreticidirler hâlâ. Hâlâ ortalama olarak günde en az dokuz ila on saatlerini, haftada beş günlerini çalışarak ya da işe gidip gelerek geçirirler. Çoğu insanlar gecece sekiz saat uyuyorlarsa tüketim, boş zaman faaliyeti, dinlenme, cinsel ilişkiler, arkadaşlık ve söyleşi için topu topu altı saatleri kalıyor demektir.

Burada “tüketici özgürlüğü” şampiyonlarının üzerinde hemen hiç durmadıkları ikili bir tehdit belirmektedir. Çünkü verilmiş bir nüfus içerisinde karşılanacak ihtiyaçların sayısını ne denli artırırsanız verilmiş bir teknoloji ve emek süreci örgütleniş düzeyinde üreticilerden talep edeceğimiz iş yükü o denli büyüyecektir. Bu iş yüküyle ilgili kararlar bilinçli ve demokratik bir biçimde **üreticilerin kendileri tarafından** alınmazsa bu kararlar, onlara –ister Stalin'in insanlık dışı çalışma mevzuatınca ister, günümüzdeki milyonlarca işsiziyle, emek piyasasının acımasız yasalarınca– diktatörce **dayatılır**. Daha adaletli ve daha insancıl bir toplumun savunucuları, nasıl bu tiranlığı tüketici ihtiyaçları üstündeki tiranlık kadar iğrenç bulmazlar? Çünkü bugünlerde solda birçoklarınınca safça göklere çıkarılan, piyasa aracılığıyla “ödülleri ve cezaları” sistemi, üreticilerin zamanları ve çabaları, dolayısıyla hayatlarının tümü üstünde pek kapalı olmayan bir despotizmden başka bir şey değildir.

Bu ödüller ve cezalar, sadece daha yüksek ve daha düşük gelirleri, “daha iyi” ve “daha kötü” işleri içermez. Dönemsel işten çıkarmaları, işsizliğin sefaletini (bir toplumsal varlık olarak kendini yararsız saymanın getirdiği manevi sefalet dahil), işin hızlandırılmasını, kronometre ve montaj hattına tabii olmayı, üretim mangalalarının otoriter disiplinini, sinirsel ve fiziksel sağlığın tehlikeye sokulmasını, gürültü bombardımanını, üretim sürecinin bütününe ilişkin her türlü bilgiye yabancılaşmayı, insanların makine ya da bilgisayarların sırf birer eklentisi hâline dönüştürülmesini de içerirler. Milyonlarca insanın salt çağdaşlarının yüzde 50'sine ya da belki yalnızca yüzde 20'sine daha çok “tüketici doyumu” sağlamak için böylesi tehditlere boyun eğmesi gerektiği neden tartışılmaz bir doğru olsun? Oysa piyasa ekonomilerinin yalnız bırakılmak ya da ailelerine ve kendilerine bakamayacak duruma düşmek istemeyenleri yapmaya zorladığı şey tam da budur! Üretim süreci içindeki temelli yabancılaşma karşılığında ödenmeye değer bir bedel midir bu? En azından savını kanıtlanmış olmaktan uzak olduğunu söyleyebiliriz. Betamax'tan, ikinci arabadan (toplu taşıma yeterli olsaydı belki birincisinden de), elektrikli et kesme bıçığından vazgeçip, çok daha az zorlanarak, haftada on saat daha az çalışmak –böyle bir azalma bütün birincil ihtiyaçların giderilmesini tehlikeye atmasaydı– tercihe

değer olmaz mıydı? **Seçiş yapmakta gerçekten özgür olsalardı** –yani alternatif, temel ihtiyaçlarının karşılanmasında azalış ve var oluş güvensizliklerinde felaketli bir artış olmasaydı– üreticilerin neye karar vereceklerini kim bilebilir?

Bir piyasa ekonomisinde –“piyasa sosyalizmi” ekonomisi dahil, ne denli “karma” olursa olsun, her türlü piyasa ekonomisinde– bu kararlar, üreticiler tarafından özgürce alınamaz. Onların arkalarından –ya onlar için karar veren işverenler tarafından ya da denetimleri dışındaki “nesnel yasalar”ca– dayatılırlar. Ancak bu despotizm kader değildir. Hikâyedeki imparatorun burada gerçekten elbiseleri yoktur. Özgür bir topluluğun üreticilerini şöyle söylemekten alıkoyacak hiç bir zorlayıcı sebep yoktur: “Biz bir milyonuz. Haftada yirmi saat çalışıp, verilmiş bir donatım stokunu kullanarak ve verilmiş emek örgütlenişine uyarak harcayacağımız yirmi milyon saatle, bu aşamada ve yakın gelecekte x adet temel ihtiyacı karşılayabiliriz – ne daha fazla ne daha az! Teknolojimizi ve emeğimizin örgütlenişini rasyonelleştirerek bu iş yükünü gelecek yirmi yılda haftada on altı saate indirmeye çalışabiliriz. Birinci önceliği **buna** veriyoruz. Karşılanması gereken ek ihtiyaçlar hâlâ vardır – ancak biz, bu ek ihtiyaçların karşılanması için, şimdiki durumda günde beş saatten, yirmi yıl sonra da günde dört saatten çok çalışmaya hazır değiliz. Bu nedenle bu gün için yirmi beş saatlik, önümüzdeki yıllarda yavaş yavaş uygulanmak üzere de yirmi saatlik bir yasal işgününü **saptıyoruz** – bu, kimi ihtiyaçların karşılanmamasını içerse bile.” Hangi “hakkaniyet”, “adalet”, “demokrasi” ya da “insanlık” ilkelere dayanarak, tüketici ihtiyaçlarının karşılanmasına ne kadar zaman ve çaba ayrılacağını kararlaştırmak konusundaki egemenlik hakları, üreticilerin kendilerinin ellerinden alınmaktadır?

5. Gayri Resmî Nesnel İş Birliği

Nove bu soruyla hiç doğrudan yüzleşmez. Ama vereceği karşılık, kitabında sorunun üstü kapalı bir cevabının bulunduğu şekilde olacaktır kuşkusuz. Çünkü *The Economics of Feasible Socialism*'in her bölümünde, piyasanın sakıncaları olsa bile, uyarılıklı bir iktisadi örgütleyici güç olarak piyasanın tek alternatifinin alabildiğine merkezileşmiş bir bürokrasi olduğunu öne sürer. Bu, onun yapıtının laytmotiflerinden biridir. Ama hiç mi hiç kanıtlanmamış, dogmatik bir yargıdır söz konusu olan. Daha bugünden, henüz sosyalizmin herhangi bir Marxist biçimi gerçekleşmemişken, gerek Batı'da, gerekse Doğu'da gitgide gerçeğe aykırı hale gelmekte olduğu ampirik olarak ortaya konabilir. Çünkü Nove'nin gözden kaçırdığı şey, emeğin nesnel toplumsallaşması ile karar vermenin süregelen parçalanması arasındaki büyüyen çelişkinin piyasa aracılığıyla olsun merkezîyetçi bürokratik plancılar eliyle olsun gittikçe daha az zapt edilebildiğidir. Bu hantal ve akıl dışı sistemlerin ikisinin de çökmesini önleyen, **her gün milyonlarca, gayri resmî nesnel işbirliği edimiyle** fiilen bunların etrafından dolaşılıyor olmasıdır.

Bununla neyi kastetmekteyiz? Burada neyin söz konusu olduğunu anlamak için önemli bir ayrımın yapılması gerekir. Para ilişkileri ile piyasa ilişkileriyle özdeş değildir; çünkü piyasa benzeri ilişkiler ya da sahte piyasa ilişkileri olabilir. Böyle durumlarda aynı parasal biçim, hayli farklı gerçek içerikleri gizlemektedir. İmdi, piyasa ekonomisi, fiyat dalgalanmalarının **yol gösterdiği** bir ekonomidir. “İktisadi etmenler”, ister tüketici ister firma olsunlar, **piyasa sinyallerine tepki verir**. Böyle bir tepki oluşmuyorsa sinyalin iktisadi bakımdan anlamlı olduğunu kanıtlamak zorlaşır (meğer ki kanıt gerektirmeyen bir belit –yani ilham yoluyla malûm olmuş bir dogma– olsun). Peki, ileri kapitalist ülkelerde, işçi sınıfının tüketimi dahil, güncel tüketici davranışıyla ilgili olarak yapılmış incelemeler ne gösteriyor bu konuda? Bu incelemelere göre, cari olarak üretilen malların büyük çoğunluğu, **fiyat dalgalanmalarından bağımsız olarak**, alışlagelmiş dükkanlarda, alışlagelmiş hizmet dağıtıcılarından satın alınmaktadır. Ortalama tüketicinin tüketiminin en az yüzde 80’i için bunun geçerli olduğunu söylemek abartma olmaz.

Öyle ki cari fiyat dalgalanmaları, olağan bir müşteriye, çocuklarının okulu ya da hastaneleri şöyle dursun, ekmekçilerini, bakkallarını, otobüs ya da metrolarını, berberlerini, süpermarketlerini, hatta tuhafyecilerini birdenbire değiştirmeye özendirmez. Olağan kişi, elmanın kilosunun nerede 100 TL daha ucuz olduğunu anlamak için bir manavdan öbürüne koşturmaz. **Zamanları** (birçok durumda da: alışkanlıkları, tanıdık satıcılar ya da öteki alıcılarla konuşma arzusu) **bu marjinal farklardan daha değerlidir**. Tipik olarak, ancak iktisadi felaketler meydana geldiği (petrol fiyatlarının yüzde 300 artması ya da işsizliğin sonucu olarak gelirin yüzde 30 azalması) zamandır ki bu tür tüketim kalıpları, ortodoks piyasa sinyallerine –o zaman bile kesinlikle bütün mal ve hizmetlerde değil– cevap verir. Kanıtlar, süregelen piyasa dışı tepkilerin günlük iktisadi davranışın birçok alanında piyasa tepkilerini geride bıraktığını göstermektedir. İşçi sınıfı mahallelerinde bile elma arzının birdenbire ucuzlaması kuşkuyla karşılanabilmekte (“kalitesi mi düşük?”, “reklamcılık dümeni mi?”), biraz daha pahalı olan meyveden daha çok değil, daha az sata² bilmektedir. Paket tatillerin fiyatında ılımlı, diyelim yüzde 10’luk, bir artış, gelir ve istihdam değişmediği sürece, tatil harcamalarını azaltacağı yerde uyarabilmektedir.

Bu türden iktisadi ilişkiler, ne gerçek bir piyasa ekonomisini ne de bürokratik merkezîyetçi planlamayı işin içine katar. Bunların temsil ettiği şey, kendiliğinden işbirliğinin temel biçimleridir. Çoğu kez, on yıllarca olmasa bile, yıllarca görece isö tıkrarlı kalırlar. Elbette istendiğinde birey ya da hane halkı tarafından değiştirilmeleri mümkündür; çoğu kez değiştirilirler de – ama dışardan her hangi bir gücün böylesi değişmeler dayatması ya da bunların sonunda önemli iktisadi alt üst oluşların meydana gelmesi söz konusu olmaksızın. Aynı şey, firmalar arası birçok alışveriş için de geçerlidir. Alışılmış arzularının, tecrübeyle saptandığı üzere, güvenilir teslim tarihlerini ve uygun bir mal kalitesini güvence altına almaya eğilimli oluşları,

bunlar küçük fiyat farklılıklarından çok daha önemli olduklarından, malzeme fatua rasını yüzde 5 kısmak için çok sayıda arzcinın fellik fellik peşinden koşmayı büyük bir şirket açısından anlamsız kılmaya yeter. Günümüzde kapitalist –ve “sosyalist” – ülkelerde işlerin çoğu böyle yürütülür: alışkanlığa, göreneğe, rutine, karşılıklı bilgi ve önceden görülebilir sonuçların doğurduğu doğal işbirliğine dayanarak.

Bir itiraz

Şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: Bu milyonlarca gönüllü işbirliği ediminin kendileri, piyasa sinyalleriyle de, bürokratik yönergelerle de yönlendirilmiyor olabilir. Gene de bunlar, nitelikleri ister piyasaya ister plana özgü olsun, iktisadi merkezileşme doğrutusunda etkili olan kudretli güçlerce desteklenip mümkün kılınmaktadır. Rutin iş birliği, ancak görece küçük, merkezileştirilmiş işlemleri düzenler, merkezileştirilmiş büyük çaplı işlemleri değil. Bu itirazda bir gerçek payı vardır. Ancak bu pay ilk bakışta sanıldığından daha küçüktür. İtirazın gücü bir karşıtlığa dayanmaktadır. Bu karşıtlık –söz gelimi– bir yanda, adetlerini değiştirip en ucuz mahrece kaymak üzere geniş bir bölgedeki küçük fiyat değişmelerini gözlerini dört açıp izlemeksizin, konsantre sütlerini satın almak için her günkü gibi küçük dükkânlara ya da süpermarketlere giden milyonlarca alıcı ile öbür yanda piyasanın, iflâs tehdidiyle, aynı sütün üretim maliyetlerini ve getirilerini gerçekten gözlerini dört açarak izlemeye zorladığı Nestlé ya da Carnation şirketleri arasındadır. “Piyasa”, gerçekten de bu dev tröstleri kaynaşmak zorunda bırakmamış mıydı – piyasa değil miydi yoksa?

Ama Nestlé'nin binlerce perakende satış noktasına uzanan kendi dağıtım ağı iyice rutinleşmiş olacağı gibi konsantre süt çıktısı da alabildiğine otomatik ve ruk tinleşmiş olacaktır. Aslında “piyasa”, bu devrenin içine iktisadi bakımdan anlamlı bir biçimde hemen hiç girmez. Çünkü Nestlé, bir tekel olması dolayısıyla, ortalama üretim maliyetlerine eklenen, önceden saptanmış bir kâr marjına dayalı satış fiyatlarını rahatça dayatabilir.

İnsanların her halükârda süte ihtiyaçları vardır ve sütü az çok önceden belirlenmiş miktarlarda tüketirler. Dolayısıyla burada iktisadi açıdan önemli olan olgular, ulusal gelirin (ya da ulusal harcamaların) ne kadarının süt tüketimine ayrılacağı, üretim kaynaklarının ne kadarlık bir bölümünün en uygun diyetetik ve sağlık bilgisi koşullarında süt üretimi ve dağıtımına ayrılacağıdır. Şimdiden var olan ileri teknikler karşısında öteki bütün dalgalanmalar kesinlikle minimaldir.

Daha da çarpıcı bir örnek elektrik sanayiidir. Bir ulusal elektrik şebekesinin –hatta AET ve birçok bitişik ülkenin uluslararası elektrik şebekesinin– düzgün işlemleri için piyasa güçlerine ya da merkezileşmiş bir bürokrasiye gerek yoktur. Elektrik talebinin marjinal elastikiyeti, istatistiksel dizilere dayanılarak oldukça sağlıklı biçimde saptanabilir. Yıl boyunca belli zamanlardaki azami yük önceden

kestirilebilir. Umulmadık arıza ya da talebin çok artması tehlikesine karşı yeterli yedek kapasite ayrılabilir. Sonuç olarak milyonlarca alıcıyı kapsayan istikrarlı enerji dağıtımı, özünde ne piyasa güçlerini ne de büyük bürokrasileri gerektirir. Eldeki istatistiksel veriler üzerinde çalışan bilgisayarlarla büyük ölçüde üstesinden gelinebilecek bir iştir.⁷ Gerçekten giderek akıl dışı hale gelmekte olan, bu malın “fiyatlanma” sıdır (hiç değilse özel tüketiciler ve ortalama işletme açısından – çok büyük elektrik tüketicisi olan birkaç sanayiden para alınmaya devam edilebilir). Buna son verilseydi elektrik sanayiinde mevcut bürokrasilerin aşağı yukarı yüzde 90’ı –Batı’da ve Doğu’da– bütünüyle ortadan kaldırılabilirdi.

Bu tür örnekler, her sanayi dalı ya da toplum kesimindeki bütün mal ve hizmetlere genelleştirilemez. Gerçekten kimi merkezileştirme sorunlarının teknik niteliği öyledir ki rutin, karar verme kurumlarının yerini tutamaz. İktisadi kaynakların (ulusal ve uluslararası ölçekte) farklı faaliyet dalları ve toplum kesimleri arasında **genel** bölünüşünü düşünüp taşınarak düzenleyecek bir etkenliğe ihtiyaç vardır. Ancak tam da sıradan insanlar arasında gittikçe genişleyen **de facto** iş birliği yönünde kendini duyuran ve emeğin nesnel toplumsallaşmasıyla yan yana gelişmiş olan trend, kör piyasa güçleri ile merkezileşmiş dev bürokrasiler gibi iki tehlike arasında bir çıkış yolu **olduğunu** göstermektedir: **isteyerek ve özgürce yapılan iş birliğine dayalı, demokratik olarak merkezileştirilmiş –yani eklemlenmiş– özyönetim.**

6. Yenilik ve güdülenme

Peki, bu “üçüncü çözüm”, rutin ve göreneğin idealleştirilmesine –yani iktisadi durgunluğa– yol açmaz mı? Üreticilerin iş yüklerini hafifletme ve insan ekolojisini iyileştirmekteki çıkarlarının maliyet azaltma yönünde bir iç özendirici yaratacağı üretim alanında kesinlikle hayır. Belki yeni tüketim malları selini yavaşlatır. Süregelen meta akımındaki değişiklik kendi başına fazla güçlük doğurmaz – ne de olsa en zengin tüketiciler bile, elektronik oyunlar ile seyyar telefonların bulunmadığı yakın geçmişte pek mutlu yaşıyorlardı. Ancak mizantrop bir insanlık görüşü, insanlığın görece ilerlemesini ya da sağlığını yurttaşlarının tüketmekte olduğu, gittikçe yararsızlaşan alet edevatın sayısının artışıyla ölçer. Sosyalist bir demokrasi, sırf tüketimden çok uygarlık içinde büyüyecektir. Bu, genişleyen bir anlamlı insan faaliyetleri ve ilişkileri alanı demektir: çocukların büyütülmesi ve eğitimin yaygınlaştırılması, hasta ve sakatlara bakılması, yaratıcı iş pratikleri, sanat ve bilim çalışmaları, aşk deneyimleri, dünya ve evrenin araştırılması gibi. Kanseri ve kalp hastalıklarıyla savaşa, çocukların karakter ve zekâlarının nasıl geliştirilebileceğinin incelenmesine, nevroz ve psikozların anlaşılması ve azaltılmasına en büyük önce-

7 SSCB’de, yazarı tarafından İngilizce ASUP adı verilen, tam otomatikleşmiş işletme yönetimi sistemlerine geçmek için bilgisayarların kullanılışı için, bk. Martin Cave, *Computers and Economic Planning*, Cambridge 1980, s. 153-67.

liği verecek olan bir toplum, Şimdi içinde yaŐadığımız, dinamikliğiyle yüzümüzü güldüren dünyaya kıyasla o kadar mı sıkıcı ve coŐkusuz bir toplum olacaktır? Daha uzun, ruh ve bedence daha sağlıklı yaşamak, iki tane renkli TV satın alma özgürlüğü günden daha mı az önemlidir?

Piyasa rekabetinin yokluğu, ürün yenileŐtirmede bir eksikliği kesinlikle gerektirmez. Gerçekten de, tarih boyunca kilit keŐif ve icatların çoğu, her hangi bir ticari bağlantının tümüyle dışında gerçekleştirilmiŐtir. AteŐ ilk kez muhafaza edildiğinde kâr diye bir Şey yoktu. Tarıma ve metalürjiye vücut veren, piyasa değildi. Mata baa kazanç için icat edilmemiŐti. Büyük tıbbi ilerlemelerin çoğunun –Jenner’dan Pasteur’e, Koch’tan Fleming’e– uyarıcısı, akçalı ödülleri değildi.⁸ Elektrik motoru, bir üniversite laboratuvarında dođmuŐtur, ticari bir imalathanede değil. Uzay gemisi bir yana, bilgisayar dahi, kamusal (askeri olsa bile) amaçlarla tasarlanmıŐtır, özel hissedarları zengin etmek için değil. Piyasa ilişkileri ve parasal ödülleri köreltmenin teknolojik yeniliğin ortadan kalkmasına yol açacağını var saymak için en ufak sebep yoktur. Çünkü teknolojik yeniliğin itkileri, para hırsıyla yapılan rekabette çok daha derinlerde –sıradan üreticilerin kendi emeklerinden tasarruf etme yönündeki doğal gereksinimleri ile insanların zorlanmamıŐ düşünsel–bilimsel merakın da– yatmaktadır.

Aynı Şekilde, toplumsal eşitliğin iktisadi etkinliğin önündeki bir engel olduğu yolundaki yaygın görüş de, her türlü temelden yoksundur. Tersine kanıtlar, İsrail’deki **kibbutz**’larda kolayca bulunabilir. Buralarda gerek üretim, gerekse tüketim alanlarında para ilişkilerinin temelinde yokluğuyla belirlenen bir çevrede yaşayan insanların üçüncü kuŐađı yetiŐmektedir Őimdilerde. **Kibbutz**, elbette, hiç bir anlamda sosyalist bir topluluk değildir. Tersine Filistin halkına karşı kama iŐlevi görmüŐ bir askeri iskân köyüdür. Bu rolün beraberinde getirdiği bütün sıkıntı ve yozlukları üstünde taŐır. Üstelik kendisine sübvansiyon veren kapitalist bir ekonomi içine yerleşmiş olduğundan giderek sermaye/ücretli emek ilişkileriyle dıŐsal olarak iç içe geçmektedir. Ama tam da bu elveriŐsiz koŐullardan ötürü, **kibbutz** içerisinde para ve piyasa ilişkilerinin kaldırılmasının Marx ile Engels’in bundan beklediği sosyo–ekonomik sonuçların bu denli büyük bir bölümünü ortaya çıkartmaya yetmiŐ olması, çok daha dikkat çekici olmaktadır. Parasal ödül ve yaptırımların bütünüyle ortadan kalkmış olmasına karşın **kibbutz**’daki insanlar, olağan ve etkin –hatta çevredeki piyasa ekonomisinden ortalama olarak daha etkin– bir üretim yaparlar. İktisadi eşitsizlik, ayrıcalık, sömürü ya da baskının “parasal olmayan” yeni türleri ortaya çıkmıŐ değildir. Őiddet ve suç kaybolmuş gibidir. Hapishaneler ya da “ıŐ

8 1984 Nobel tıp ödülünü kazanan Cesar Milstein, 1990 tarihlerinde 1 trilyon sterlinlik bir pazar yaratabilecek bir buluş için patent almayı reddetmiŐtir: “Patent, biz uygulamaları düşünüyorken her Şeyi gizli tutmak demek olurdu. Bilimin rezilce aŐađılanmasıdır böylesi. Patentler, düşünsel birer düzenbazlıktır” (*Sunday Times*, 21 Ekim 1984).

lah edici” çalışma kampları yoktur. Ortalama sağlık, kültür ve refah düzeyi, İsrail toplumunun bütünündeki düzeyden şaşılacak derecede üstündür. Siyasal ve kültürel özgürlük sınırsızdır. Yalnız sistemin savunucuları değil, psikanalizci Bruno Bettelheim, liberal Dieter Zimmer ya da sosyolog Melford Spiro gibi alabildiğine eleştirel gözlemciler de, bütün bunları doğrulamaktadırlar.⁹ Elbette bir sürü çatışma vardır – kuşaklar ve cinsler arasında öncelikle. **Kibbutz** gerçekleşmiş bir ütopye değildir. Bireyci yönelim ve davranış, sosyoekonomik eşitliğin sonucu olarak ortadan kalkmış olmaktan çok uzaktır. Hem niye ortadan kalksındı ki? Sınıfsız toplumun kendisine damgasını vuran, onu oluşturan bireylerin benzerliği değil, en çok sayıda bireyin en büyük ölçüde farklılaşmasıdır. Sosyalizmin amacı, kişinin toplumsallaşmasından çok toplumun kişiselleşmesidir – yani **her bir** bireyin benzersiz kişiliğinin mümkün olduğu kadar eksiksiz geliştirilmesidir.

7. İşçilerin eklemelenmiş özyönetimi

Demek ki –etkinlik, iş birliği ve yenilikle ilgili olarak– **güdülenme** konusu, sosyalist bir demokrasi için kesinlikle aşılması zor bir sorun değildir. Daha ivedi bir güçlük, halk egemenliğinin kendisinin **kurumlaştırılmasında** yatmaktadır. Azami temel tüketici doyumu, asgari üretici iş yüküyle nasıl birleştirilecektir? Alec Nove, hiç bir ciddi Marxistin yadsımayacağı bu çelişki üzerinde haklı olarak durur. Ancak bunun gerçek bir çelişki olduğunu –hâlâ uzak bir geleceğin sislerinde kaybolmuş gibi duran “top yekûn” bir robotçuluk dışında, haftada 1 ya da 0 saate düşmeye yüz tutan insan emeğiyle **ad infinitum** mal ve hizmet üretilmeyeceğini– saptamak, bütün insanların temel tüketici ihtiyaçlarının giderilmesinde dramatik bir artışın doğrudan üreticilerin emeğinin yükünde ve yabancılaşmasında dramatik bir azalışla eş zamanlı olarak sağlanamayacağı anlamına gelmez. Bir eklemelenmiş özyönetim sistemi, bu amaçların gerçekleştirilmesine giden yolda önemli mesafe alabilir. Sistemin başlıca mekanizma ve kurumları şöyle işleyecektir.

Ulusal, mümkün olur olmaz da uluslararası, işçi ve halk konseylerinin düzenli –kolaylık olsun diye var sayalım: yıllık– olarak toplanacak kongreleri, o kongre için yapılan seçim sırasında bütün yurttaşlarca önceden tartışılmış tutarlı alternatiflerden hareketle, ulusal hâsılanın büyük dilimlerini belirleyecektir. Seçimler –yani her bir tercihin önceden görülebilir belli başlı vargıları– açıkça dile getirilecektir: ortalama iş yükü (çalışma haftasının uzunluğu); güvenceli kaynak dağılımı (‘bea dava’ dağıtım) yoluyla herkes için karşılanacak öncelikli ihtiyaçlar; “büyüme”ye

⁹ Başkalarının yanı sıra, bk. Bruno Bettelheim, *The Children of the Dream*, New York, 1969; Rabin– Beit Hallahmi, *Twenty Years Later*, New York, 1982; Gunar Heinsohn (der.), *Das Kibbutz–Modell*, Frankfurt, 1982; Dieter Zimmer, “Die Form des neuen Menschen”, *Zeifragen*, 12 Ekim 1984 içinde.

ayrılacak kaynakların hacmi (ihtiyat fonu + ek nüfusun tüketimi + gene açıkça dile getirilmiş teknolojik seçişlerin bir fonksiyonu olarak net yatırım); parasal mekanizmalar aracılığıyla dağıtılacak “temel olmayan” mal ve hizmetler için geriye kalan kaynakların hacmi; pazarlanabilir mal ve hizmetler için fiyat politikası. Böylece iktisadi planın global çerçevesi, ondan etkilenecek çoğunluğun bilinçli seçişleri temelinde saptanmış olacaktır.

Daha sonra bu seçişlerden hareketle, girdi-çıkıtları ile maddi dengelere den yararlanarak her ayrı üretim dalı (sanayi kesimleri, ulaşım, tarım ve dağıtım) ve toplumsal hayat (eğitim, sağlık, haberleşme, hâlâ zorunluysa savunma vb.) için kullanılabilir kaynakları gösteren tutarlı bir genel plan hazırlanacaktır. Ulusal ya da uluslararası kongre, bu genel yönergelerin ötesine geçmeyecek, her bir dal veya üretim birimi ya da bölge için belirginleştirmelerde bulunmayacaktır.

Özyönetim kurulları –örneğin ayakkabı, gıda, elektronik donatım, çelik ya da enerji sanayilerindeki işçi konseyleri kongreleri– genel planın getirdiği iş yükünü mevcut üretim birimleri arasında paylaşacak ve/ya da, üretim hedefleri verilmiş iş yükü altında gerekli kılmaktaysa, gelecek dönem için ek üretim birimlerinin yaratılmasını tasarlayacaktır. Üretilen malların (mevcut bilgi temelinde tedricen teknolojik optimuma yaklaşacak olan) teknolojik ortalamasını –yani ortalama emek üretkenliğini ya da ortalama “üretim maliyetleri”ni– hesap edecekler, ama bunu yaparken başka yerlerde üretilen toplam çıktı toplam ihtiyaçları karşılamadıkça ve ilgili üreticiler için kendilerince doyurucu sayılacak koşullarda yeni işler güvence altına alınmadığı sürece, en az üretken birimleri kapatma yoluna gitmeyeceklerdir.

Teçhizat yapan üretim birimlerinde, daha önceki adımların ortaya çıkardığı teknik katsayılar, ürün bileşimini büyük ölçüde belirleyecektir. Tüketim malları yapan fabrikalarda ürün bileşimi, işçi konseyleri ile yurttaş çoğunluğunca demokratik olarak seçilen tüketici konferansları arasında önceden yapılmış danışmalara dayandırılacaktır. Değişik modeller –söz gelimi farklı ayakkabı fasonları– onlara sunulacak, tüketiciler bunları deneyecek, eleştirecek, yerlerine başkalarını koyabileceklerdir. Sergi salonları ile oynayabilirler –yılda altı çift ayakkabıya hakkı olan tüketici, yüz ya da iki yüz şikkı içeren bir levhada altı örneği işaretler. Böylece model bileşimi bu tür bir halk oylamasının sonucuna göre belirlenmiş olur; üretim sonrası düzeltme mekanizmaları, sonraki tüketici eleştirilerini yansıtır. Piyasa mekanizmasına kıyasla böyle bir sistemin büyük yararı, ürün bileşimi üzerinde tüketici etkisinin çok daha büyük olması ve –tüketici tercihi ile fiili üretim arasındaki dengenin temel olarak satışlardan **sonra** değil, üretimden önce kurulması, o arada birkaç yıl sonra ampirik (istatistiksel) olarak optimumlaştırılacak bir tampon toplumsal ihtiyaçlar stokunun ilâveten üretilmesi yoluyla– aşırı üretimin bastırılmasıdır. Fabrika işçi konseyleri, üretim dalı düzeyindeki bu kararları –üretim ve emek sürecini yapabilecekleri bütün emek–zaman tasarrufunu gerçekleştirecek biçimde örgütlenerek–

üretim birimi düzeyine istedikleri gibi çevirmekte serbest olacaktır. Haftada otuz yerine yirmi saat çalışıp mallarını kalite testine gönderdikten sonra üretim hedefini gerçekleştirebiliyorlarsa iş yüklerindeki azalmadan toplumsal tüketimde herhangi bir azalma olmaksızın yararlanacaklardır.

Özyönetimin üstünlüğü

Alec Nove bir noktada şunları söyler: “Hiçbir toplumda seçilmiş bir meclis, 115’e karşı 73 oyla on ton derinin nereye tahsis edileceğini ya da 100 ton sülfürik asit daha üretilip üretilmeyeceğini kararlaştıramaz.”¹⁰ Bizim eklemlenmiş özyönetim modelimizde hiçbir meclisin bu türden iki kararı bir ve aynı zamanda alması gerekmeyeceği gibi “merkezi” bir meclisin ya da planlama kurulunun bu kararların herhangi birini alması da gerekmeyecektir. Ama deri sanayii işçi konseyleri kongresi, deri kullanan ürünler için tüketim hedefleri bir kez başka kurullarca kararlaştırıldıktan sonra, çoğunluk oyuyla (daha büyük olasılıkla, bir süre tartıştıktan sonra, konsensüs yoluyla) deri dağılımı konusunda (örnekteki çok küçük miktarların bir fabrika konseyine bırakılmasının yerinde olup olmayacağı ayrı konudur) neden karar veremesin? Neden toplam –söz gelimi– 50 000 tonluk yıllık deri çıktısını çeşitli tesisler arasında paylaştırıp (günümüzde çok fabrikalı her hangi bir kapitalist deri şirketinde olduğu gibi) her bir birime kendi “müşteriler”ini (yani, gerekli miktarlara da derinin gideceği yerleri) tahsis etmesin? Böyle bir kongrenin delegeleri, kendi sanayilerini daha iyi tanıdıkları ve hiç bir piyasa ya da merkezi kurulun hesaplamalarına dahil etmeyeceği ya da olsa olsa gelişigüzel dahil edeceği, birçok ölçüye gelmez etkeni göz önünde bulunduracakları için, böylesi dağılımların üstesinden aslında her hangi bir teknokrat ya da bilgisayarından daha iyi gelmezler mi?

Gerçekten de bir piyasa ekonomisinde, akli başında hiç bir işçi meclisinin asla yapmayacağı dev “yanlışlar” hep yapılır. Kapitalist plancılar, Brezilya’daki Itaipu barajının yapımı için bütçeye 5 milyar \$ koymuşlardı. Barajın maliyeti bu gün 18 milyar \$’ı bulduğu gibi hesap henüz kapanmış da değildir. ABD tarım makineleri tröstü Deere’de, şiddetli rekabete karşın, tasarım ve imalât mühendislerinin vasıf ve ilgileri arasındaki yerleşik uyuşmazlık yüzünden, yeni ürünlerin tasarımlarının durmadan değiştirilmesi gerekmektedir. Günümüzdeki kısılma sırasında Baviera oto şirketi BMW, stoklarını on bir günlük üretimden beş günlük üretime – yani yüzde 50’den fazla– düşürebileceğini keşfedivermiştir. Bu tür örnekler istenildiği kadar çoğaltılabilir.

Ulusal özyönetim kurulları, ayrıca, kamu hizmetlerinin –konut, eğitim, sağlık, haberleşme, ulaşım ya da dağıtım– yönetimini devralabilir. Burada da ilgili yurttaşlarca seçilen konseyler oluşturulur; kararların nihai olarak uygulanmasından önce

¹⁰ *The Economics of Feasible Socialism*, s. 77.

kurullar bunlara danışmak zorunda olurlar. Sonra da bölgesel ve yerel kurullar, bu yoldan dağıtılan kaynakları, gene alabildiğine özgür inisiyatifleriyle, kullanıcı doayumu ve üretici çabasının azaltılması amacıyla en iyi şekilde yararlanmak üzere kullanır. Böyle bir sistem, devletin körelmesi Marxist anlayışına somut bir içerik kazandırır. Çağdaş bakanlıkların en az yarısının yerini bir çırpıda özyönetim kuçrullarının almasına olanak verir. Planlama alanı dahil, görevli sayısında köklü bir azalmayı gerçekleştirir. Aynı zamanda kelimenin tam anlamıyla milyonlarca insanın –sırf kendilerine “danışılmayıp” – kararların alınmasına, ekonomi ve toplumun doğrudan yönetimine fiilen katılmaları anlamına gelir. Yönetilenler ile yönetenler arasındaki –sözü geçenler ile söz geçirilenler arasındaki– toplumsal işbölümü silinmeye başlar.

Yönetim artık “merkezi düzey”de tekel altına alınmayacağı gibi özyönetim de fabrika düzeyiyle sınırlı kalmayacaktır. Her ikisi, merkezi ve merkezsizleştirilmiş düzeylerde birbirine karışacaktır. Bu karar alma sürecini üstlenen büyük yurttaş kitleleri, bu faaliyeti bütün zamanlarını toplantılarda ya da toplantılar arası yolculuklarda geçirecekleri tam günlük bir meslek biçiminde yürütmeyeceklerdir. Söz konusu kararlar cari refahlarını ve çalışma koşullarını doğrudan etkileyeceğinden sorumluluklarına karşı resmi ya da kayıtsız bir tutuma girmeyecekleri, yönetim sürecini ciddi olarak üstlenecekleri var sayılabilir. Çalışma haftasının kısaltılması ile bilgisayarların bilişim ve iletişim potansiyeli, iktidarın başarılı bir biçimde yaygınlaştırılmasının başlıca maddi temellerini sağlayacaktır.¹¹

Güvenceli bedava mal ve hizmet dağılımlarının ötesinde, üretim ve dağıtım birimlerinin ek parasal gelirleri nasıl hesaplanacaktır? Bu gelirler, belli bir aralık içerisinde kalite kontrolü ve tüketici doayumuna indekslenebilir, iş zorlanması için bir kat sayı uygulanabilir (madenlerde ve öteki zor üretim yerlerinde çalışanlar daha yüksek bir karşılık elde ederler). Ara mallar için zamanında ve düzenli teslim, kalite kontrolü/tüketici doayumu indeksinin bir parçası olur. Böyle bir sistemin üstünlüğü, kendini yöneten iş gücünün, olguları gizlemekte bir çıkarı olmayacağı için, üretici ya da dağıtıcı birimlerin kaynakları ve potansiyelleri konusunda açık ve dürüst bir bilgi akışını engelleyebilecek her hangi bir yerleşik caydırıcıyı barındırmamasıdır. Nove, dürüst bilgi akışının olmuş bitmiş gibi sayılmasına karşı güçlü kanıtlar getirir; ama bunu yaparken SSCB gibi toplumlarda sağlanan düzmece verilerin esas nedenini göz ardı etme eğilimi gösterir – fabrika yöneticilerinin maddi çıkarının tesislee

11 Bir Alman muhafazakârının, Profesör Dörner’in, yönetimindeki yoğun bir araştırma tasarısı, bilgisayarların yardımıyla sıradan insanların orta büyüklükte bir kent düzeyinde sosyo-ekonomik planlamanın karmaşık sorunlarının birçoğunu çözebileceklerini deneysel olarak göstermiştir. Bunlara gerekli olan, ortalamanın üstünde zekâ ya da bir sürü ileri bilgi değildi. Yeteneklerinin anahtarı, **denetimin gerçekten kendilerinde olduğu duygusu**, sahici bir karar verme gücüne sahip oldukları inancıydı. Bk. Dörner (der.), *Lohausen. Vom Umgang mit Unbestimmtheit und Komplexität*, Bern-Stuttgart-Viyana, 1983.

rinin fiziksel çıktısına bağlanması. Nedeni yok etmedikçe sonucu yok edemezsiniz. Ayrıca mal akımına otomatik olarak eşlik edecek bilgisayarlaştırılmış bilgi çıkışının demokratik olarak merkezileştirilmiş planlama için doğru veri girdilerinin sağlanmasına giden yolda hayli mesafe katetmesi de doğaldır.

Böyle bir sistem dünya çapında nasıl eklemenecektir? Demokratik öz yönetimin herkesin her şey hakkında karar vermesi anlamına gelmediğini daha baştan vurgulamak gerekir. Bunu var saysaydık sonuç besbelli olurdu: Sosyalizm olanaklı değildir. Dört milyar insanın birbirlerinin işlerinin en ufak ayrıntısını bile halletmeye ömürleri yetmezdi, bu anlamda. Ama buna gerek yoktur. Belirli kararlar, en iyi, atölye düzeyinde, başkaları fabrika düzeyinde, daha başkaları mahalle düzeyinde, yerel, bölgesel, ulusal düzeylerde, kıta ve nihayet dünya düzeyinde alınabilir. Şime diye dek bizim irdelememiz, Nove'yi izleyerek, esas olarak ulusal düzey üzerinde durmuştu. Peki, dünya çapında alınması mümkün –ve gerekli– kararlar hangileri olacaktır? Dört alan hemen göze çarpmaktadır. Birincisi, az gelişmişliğin toplumsal ve kültürel illetlerinin –Üçüncü Dünya'daki açlık, bebek ölümleri, hastalık ve cehaletin– hızla ortadan kaldırılmasını sağlamak için insansal ve maddi kaynakların global olarak yeniden bölüştürülmesini gerektiren bütün kararlardır. İkincisi, gerçekten kıt doğal kaynakların –mutlak olarak tükenebilecek olanların– öncelikli dağılımını kapsayacaktır. İnsan soyunun bir azınlığının gelecek kuşakları bunlardan yoksun etmeye hakkı yoktur; ancak dünyanın yaşayan nüfusunun bütünü, bu konuda karar verme hakkına sahiptir. Üçüncüsü, bir bütün olarak gezegenimizin doğal çevresini ve iklimini etkileyen her şeyi; okyanusları, kutupları ya da atmosferi kirletebilecek veya bozabilecek ya da ekolojik dengenin Amazon Ormanı gibi dünya çapındaki temellerini tahrip edebilecek bütün süreçleri içerecektir. Son olarak, bütün evrensel yasaklar gelecektir – elbette yığınsal tahrip silahları, uyuşturucu madde imali ve benzeri.

Bu global parametrelerden hareketle planlama ve ihtiyaç doyumu için kullanılacak kıtasal ya da ulusal kaynaklar üzerindeki tahditler saptanacak, bu kaynakların nasıl kullanılacağı ise her bir kıta ya da ülkenin içinde kararlaştırılacaktır. Söz gelimi bir kez Amerika, Avrupa ya da Asya'da kullanılacak çelik tonajı saptandıktan sonra bu bölgelerdeki üretici ve tüketiciler bunun dağılımına karar vermekte özgür olacaklardır. Bütün çevresel ve öteki sakıncalarına karşın özel otomobilin egemenliğini sürdürmek, kentlerini kirletmeye devam etmek isterlerse buna hakları olacaktır. Yerleşmiş tüketici yönelişlerindeki değişimler genellikle yavaştır – Amerika Birleşik Devletleri'ndeki işçilerin sosyalist bir devrimin ertesi günü otomobile olan bağlılıklarını terk edeceklerine inananların sayısı herhalde azdır. İnsanları tüketim alışkanlıklarını değiştirmeye zorlama düşüncesi, Los Angeles'in yirmi otuz yıl daha dumanla karışık sisten kurtulamamasından çok daha kötüdür. İşçi sınıfının –ki günümüzde, kabul edilegelmiş her türlü görüşün tersine, tarihte ilk kez yeryüzü

nüfusunun mutlak çoğunluğunu oluşturmaktadır– özgürleşmesini yalnız işçilerin kendileri gerçekleştirebilirler. Hem de oldukları gibi: Başka bir dünyadan gelen insanlar değil, hepimiz gibi zaafı olan insanlar olarak.

Sosyalizme doğru

Bilinçli kaynak dağılımının, demokratik olarak merkezleştirilmiş planlama ile özyönetimin oluşturduğu bu kompleks, (tekelci kapitalist) bir piyasa ekonomisinden de, (bürokratik merkezîyetçi) bir kumanda ekonomisinden de çok daha etkin olacaktır. Çünkü var olan alternatiflerin her ikisinde de eksik olan güçlü ve yerleşik bir kendini düzeltme mekanizmasına sahip olacaktır. Duce, Papa ya da Parti'nin her zaman haklı olduğuna nasıl inanmıyorsak “çoğunluğun daima haklı olduğuna” da bir o kadar inanmıyoruz. Kuşkusuz bu, yurttaşların çoğunluğu, hem üreticilerin çoğunluğu hem tüketicilerin çoğunluğu için de geçerlidir. Ama onlar ile selefleri arasında temel bir farklılık olacaktır. Bir eşitsiz güç –ister iktisadi eşitsizlik, ister siyasal tekel, ister her ikisinin bir birleşimi olsun– sisteminde kaynak dağılımı konusunda yanlış kararlar verenler, hatalarının vargılarının bedelini pek seyrek öderler, hele en ağır bedeli hiç ödemezler.

Büyük bir tekelin müdürleri birkaç yıl kazanç getirmeyen önemli bir yatırıma karar verdiklerinde onların kendileri, işsizlik ödeneğine mahkûm olmazlar, banliê yöleri ölü kentler haline gelmez. Oysa ilk karardan hiç mi hiç sorumlu olmadıkları halde, işten çıkardıkları işçilerin ve onların yerel topluluklarının başına gelenler tam da budur. Aynı şekilde SSCB Prezidyumu ya da Bakanlar Konseyi veya Gosplan otoriteleri tarım politikaları konusunda yanlış bir karar verdiklerinde bu yüce kurulların üyeleri, et tüketiminden genellikle yoksun kalmazlar – ama milyonlarca insan yıllar boyu yetersiz beslenebilir, bazı bölgeler bütünüyle kirlenip mahvolabilir. Buna karşılık, üreticiler/tüketiciler kitlesi yanlış bir kaynak dağılımını çoğunluk oyuyla onaylamışsa hatalarının bedelini ilk ödeyenler gene kendileri olacaktır. Gerçek siyasal demokrasinin, gerçek kültürel seçiş ve bilginin var olması koşuluyla çoğunluğun, yanlış dağılımı hızla düzeltmektense, ormanlarının ölmesini, et tüketimlerinin düşmesini, konut stoklarının yavaş yavaş azalmasını ya da hastanelerinin personel eksikliği içinde kalmasını tercih edeceğine inanmak zordur.

Ana çerçevesini çizdiğimiz bu sistem, Marx ile Engels'in tasarladığı türden “saf” sosyalizm değildir henüz. Para ve piyasanın hükmettiği bir kesimi hala kapsayacağı için sosyalizme doğru bir geçiş –ama kesinlikle **sosyalizme doğru**, bilinmeyen bir geleceğe ya da kapitalizme doğru değil– olacaktır gene. Özel ve kooperatif girişimler, küçük çaplı üretimde (tarım, zanaatlar, hizmetler ve benzeri) varlıklarını sürdürecektir. Bireysel girişimcilik yasaklanmayacaktır; çünkü bütün yurttaşların asgari tüketim düzeyi güvence altına alınmış olacağından başkalarının emek güçlerini bu girişimcilere satmaları gibi bir **iktisadi zorlama** söz konusu

olmayacak, aralarındaki sözleşmeler sahiden gönüllü olacaktır. Yurttaşlar, boş zaa manlarında, kendilerinin ya da ailelerinin, dost veya komşularının tatmini için istedikleri şeyleri yapmaları için gerekli temel âletleri elde ettikçe ev içi “kendi işinde çalışma” genelleştirilebilecektir. Birbirinin tıpkısı otomobiller kentleri çirkinleştirir – araba sürücüleri yaratıcı birer çizer olsalar ve hayal güçlerini oto gövdelerinin üstünde kullansalar bu durumu değiştirmek mümkün olurdu. Pratik kendin yap iniü siyatifleri alanında muazzam bir genişleme sağlanırdı.

8. Karma sefalet – genel bir eleştiri

Alec Nove, beş kesimli bir yapılabılır sosyalizm modeli öneriyor –devlet girişimleri ile toplumsallaştırılmış, kooperatif, küçük çaplı ve bireysel girişimlerin bir birleşimidir bu.¹² İlk bakışta bu şema ile demin taslağımı çizdiğimiz model arasındaki farklar görece ufak gözükabilir. Gene de kimi örtüşme alanlarına karşın bu iki model, üç özsel bakımdan ıraklaşır. Birincisi, ağır basan üretim –ya da dağıtım– birimlerinin doğasına ilişkindir. Nove’ye göre, bireysel maliyet muhasebesi, bu birimler için bireysel kârlılığı –yani ilgili grup ya da kişilerin gelirlerinin girdiler ile çıktılarının hesaplanmış parasal (ya da değerce) maliyetleri arasındaki farklara bağlanması gerektiğini– içerir. Bir başka deyişle, bu birimler bağımsız birer firmadır. Bu bakış açısına katılmıyoruz. Bize göre grup gelirleri ya da kişisel gelirler ile “kârlar” arasında bağlantı kurmak; iktisadî irrasyonellik doğrultusunda güçlü itkileri devreye sokmak, çoklu kararlar tikel, parçalanmış çıkarların birer fonksiyonu olarak alındığı sürece toplumsal yıkımı göze almak demektir. Aynı sebeplerden dolayı üreticiler ile tüketiciler arasındaki anlaşmaların parasal ödüller ve yaptırımlara dayandırılması gerektiğine inanmıyoruz. Bir başka deyişle, gerçek piyasa ilişkileri –yani parayla yürütülen meta mübadelesi– bir yanda özel ve kooperatif kesimler, öbür yanda da bireysel tüketici ya da toplumsallaştırılmış kesimler arasındaki karyşıklı ilişkilerle sınırlı tutulmalıdır. Bunun etkisi, ileri sanayileşmiş ülkelerde bu tür ilişkilerin çıktı ve tüketim içinde ancak ikincil bir ağırlık taşıması olacaktır. Geçişin dinamiği, meta üretiminin genişlemesi yönünde değil, körelmesi yönünde olacaktır.

İkinci olarak, Alec Nove, teknik ölçek ve karmaşıklığın üreticilerin özyönetimini engelleyeceğini öne sürdüğü, merkezileştirilmiş bir “devlet kesimi” ile bu özyöneztimin işleyeceği, daha az bütünleşmiş işletmelerden oluşan bir “toplumsallaştırılmış” kesim arasında ayırım yapmaktadır. Ayrıca gelir farklılıklarının her ikisinde, hatta belki kooperatif kesimde de kaçınılmaz olduğunu ileri sürdüğü anlaşılmalıdır. Nitekim şöyle yazıyor: “Gelir farklılıkları (bir tür emek piyasası), emeğin güdülmesinin bilinen tek alternatifidir. Burada bir zihin karışıklığından kaçınmak gereklidir: Bir **commune**’ün ya da iyi bir **kibbutz**’un içerisinde tam eşitliğin ve

12 *The Economics of Feasible Socialism*, s. 200–201.

işlerde rotasyonun mümkün olabileceğini söyleyenler çıkabilir [...] Ama bunu toplumun tümüne genelleştiremezsiniz. Kısmen böyle bir şey ancak birbirini tanıyan ve her gün bir araya gelebilen az sayıda insan arasında işlerlik kazanabileceği, kısmen de bu tür **commune**'ler ancak bu çeşit hayatı seven heveslilere çekici geleceği için.”¹³ Buradaki sav yeterince sağduyulu gözükse de aslında bir dizi kanıtlanmamış dogma ve ön yargıya dayanmaktadır. Çünkü biricik seçişin despotik bir “emeğin güdülmesi” ile emek piyasası arasında olduğu doğru değildir. İş birliği içinde dakıtılan emek gerçek bir alternatiftir. Ne de büyük çaplı örgütlerin gelir farklılıkları olmaksızın yönetilemeyeceği doğrudur. On dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında on binlerce, yüz binlerce üyeyi kapsayan sendikalar ile kiliseler, çoğu kez her hangi bir ciddi maddi ayrıcalık elde etmeyen kişilerce yönetilirdi. Hatta – Alec Nove'nin kendisinin belirttiği gibi– belli başlı üretici kooperatifleri bir yana, büyük bilimsel örgütler de öyleydi. Nove, başka bir yerde, pek az profesörün, daha iyi para alsalar bile, çöçülük yapmayı tercih edeceğini haklı olarak belirtir. Oysa bu, onun buradaki genel var sayımlarına ters düşen bir gözlemdir daha çok. Söz konusu olan, tatsız, pis ya da yorucu işlere –idari ya da vasıflı işlere değil (vasfın edinilmesinin karşılığını toplumun ödemesi koşuluyla) – daha çok para vermekten yana bir kanıttır.

Ama Nove'nin muhakemesindeki belki en temel çatlak, başka bir yerde yatmaktadır. Bu çatlağı “az sayıda insan” ile “büyük örgütler” arasında vazettiği antitezde görüyoruz. Çünkü **yapılaşmamış** –yani atomlaşmış– büyük örgüt diye bir şey yoktur. Modern bir fabrika, banka, hastane ya da lise, hiç öyle değildir. Bu çeşit bütün kurumlar, nesnel toplumsal işbirliğine dayalı küçük birimler üzerine kuruludur: İş takımları, daireler, bölümler, sınıflar ve bunun gibi. Bu daha küçük birimlerin kendi kendilerini yönetmesi, daha büyük birimleri yönetecek delegeler seçmesi (rotasyon dahil), sonra da bunların bütünü yönetmesi neden düşünülemez? Demokratik öz-yönetimin ön koşulları, mevcut demokratik olmayan kurumların güncel hücrelerinin işleyiş tarzında –yani birbirini tanıyan, birbiriyle görüşen ve her gün birbirine ihtiyaç duyan az sayıda insanın çalışma ilişkileri içinde– yatmaktadır. Dolayısıyla biz, Alec Nove'nin tersine, özyönetimin alanının kesimsel değil, evrensel olduğuna; parasal ödüller ve maddi ayrıcalıkların idari sorumluluğun demokratik bir biçimde yerine getirilmesi açısından vazgeçilmez değil, zararlı olduğuna inanıyoruz.

Nove'nin modeli ile bizimki arasındaki üçüncü temel ayrılık rekabetin bunlar içindeki rolüne ilişkindir. Nove, var olan kapitalizmdeki rekabetçi kayıkçı dövüşünün yıkıcı ve yozlaştırıcı etkilerinin farkındadır. Ama o, kendi sosyalizminde parasal özendiricileri korumak istemektedir. Bu nedenle rekabetin “iyicil” ve “istenmeyen” biçimleri arasında ayırım yapmamız gerektiğini öne sürüyor.¹⁴ Ne var ki söz konusu

13 a.g.e., s. 215.

14 a.g.e., s. 204–205.

ayrımı açıklamak için kullandığı örnekler, gerçekte bu ayrımın iktisadi amaçlar bakımından ne denli ilgisiz olduğunu gösteriyor. Çünkü İskoç Ulusal Orkestrası'nda bir yer, olimpiyat 1500 metre yarışında zafer kazanma, hatta “toplumsallaştırılmış bir Dupont”un işçi konseyine seçilme uğrunda “rekabet”in piyasada petrol, çelik, ağır teçhizat, uçak ya da füze satmak için girilen rekabetle pek az ilişkisi olduğu açıktır. Rekabetin bu çeşitlerinden birincisi, bildiğimiz kadarıyla, milyonlarca insana hiç bir zaman sefalet getirmemiştir (bir sürü bireysel acıya yol açmıştır – ama Marxçı sosyalizm bu sorunların hepsine çözüm bulacağı yanılırsa içinde hiç bir zaman olmamıştır ki). Buna karşılık ikinci çeşit rekabet, yalnız yığınsal işsizliğe ve –düpedüz sefaletle olmasa bile– yaşam düzeylerinin düşüşüne değil, milyonlarca ölüme mal olan savaflara da tekrar tekrar neden olmuştur.

Yanlış bir ikilem

Ancak Nove'nin istemeden safsataya başvurmasının nedeni uzlaşımsal bir piyasa görüşüne fazlasıyla bağlı kalmasıdır. Öyle olunca düşüncesindeki “piyasa” ve “sosyalizm” birleşiminin şaşkıncı çelişiklere yol açması kaçınılmaz olmaktadır. Nove, Marxistlere boyuna ütöpik bir sosyalizm görüşünü yükler. Farkında olmadığı şey, kendi öncüllerinin –bireylerce özgürce benimsenmiş, daha yüksek düzeyde bir toplumsal sorumluluk, ama aynı zamanda akçalı karşılık ve maddi kazanç uğruna rekabetin sindiği bir toplumsal çerçeve– ütöpinin doruğu olduğudur. Bunlar, devasa gelir ve güç eşitsizlikleri, maddi üstünlükler için genel bir itişip kakışma süregelirken SSCB'nin “sosyalist insan”ın yaratılması yönünde ilerleyebileceği yolunda Sovyet devletlilerince ileri sürülen safdil (ya da köpeksi) iddiaları andırır bir bakıma. Nove, bu tutarsızlığa yanlış bir ikilemin içine hapsoldüğü için sürüklenmektezdir. Hatasının mantığı, aşağıdaki parçada görülebilir: “Diyelim ki şu ya da bu mal veya hizmetin sağlanmasıyla uğraşan on altı tane ya da daha çok firma (toplumsala laştırılmış ve kooperatif) vardır. Yünlü kumaş, diş macunu, bilye, turistik oteller ya da herhangi bir şey olabilir bu. Firmalar, üretim faaliyetlerini müşterileriyle yaptıkları görüşmelere dayandırır. Müşteriler, gerek duydukları mal ve hizmetleri kimden alacaklarına karar verebilirler. Hepsisi, üretimi mümkün kılacak girdileri kendi seçtikleri kendi arzularından alabilir. Müşteriyi memnun etmekte yerleşik bir çıkarları vardır [...] Rekabet güdüsünün öncelikle parasal olmamasını umabiliriz [...] Ama halkın büyük çoğunluğunun davranışına yalnızca başarılı olmanın doyumunun yön vereceğini, maddi özendiricilerin yanında maddi caydırıcılara da ihtiyaç duyulmayacağı varsayamayız.”¹⁵

Bu muhakemenin ilk bölümünü içtenlikle destekliyoruz. Bir tek kayıtla: Karışık ya da büyük donatım mallarının çoğunda on altı tane arzıcı olmayacaktır.

15 a.g.e., s. 204.

Ancak, muhakemenin ikinci bölümü kesinlikle birincinin sonucu değildir. Bir tür ek madde gibi sunulduğu halde herhangi bir bağlantıdan da, temelden de yoksundur. Nove'nin yaptığı, insanların **ya** hiç çıkar düşünmeden **ya da** parasal özendiriciler için davranabileceklerini, başka bir olasılığın bulunmadığını var saymaktır. Oysa bu seçeneklerin tüketicilik özelliği yoktur. Parasal olmayan ve piyasa dışı özendiriciler ve caydırıcılar neden olmasın? Her günkü tecrübeler, bunların kapitalizmde dahi ne denli önemli olduğuna tanıklık etmektedir. Ne de olsa araba sürücülerinin yüzde 99'undan çoğu trafik ışıklarına uyuyorsa bunun esas nedeni, kurallara uymamak yüzünden ceza ödemekten kaçmak istemeleri değil, daha uzun yaşamak istemeleridir. Nefsini koruma denen sağlıklı içgüdü, bir başka yaygın insani itkiyle ilişkisiz değildir: yorucu, mekanik, can sıkıcı ve yaratıcılıktan uzak emeği –yalnızca tüketim mal ve hizmetlerini sağlamanın aracı olarak yapılan işi, yani kaybolan yaşama zamanını– en aza indirme isteğiyle. İş yükünü daha iyi örgütleyip onu azaltma yolunda daima potansiyel bir özendirici vardır – hem de çok güçlü bir özendirici. Ne var ki Nove, bunların üstünde ve ötesinde, bir “toplumsal temettü”nün olabilirliğini unutmuş görünüyor. Neden ek bir serbest mal ve hizmetler miktarı, açık tartışma ve telekomünikasyon yoluyla şeffaflaştırılmış, toplumun yıllık **genel** iktisadi performansına bağlanmasın? Fiilen üretilip tüketilen mal ve hizmet miktarında belirli bir artış herkesin yararlanabileceği bedelsiz tatil ve gezilerde (çoğunluk tercihi buysa) özgül bir artışa bağlanırsa bu, bütün üreticiler ve dağıtıcılar için çıktılarının niceliğini artırıp niteliğini düzeltmeleri, emek örgütlenişlerini rasyonelleştirmeleri yolunda bir özendirici olmaz mı?

Ama Nove, öznel güdülenmelerde yapay bir kutupsallık kurmasının, bunun onu parasal özendiricilere doğru itmesinin ardından bu kez de geniş bir piyasa ekonomisini serbest mal ve hizmetler ile toplumsal mülkiyetten oluşan bir kesimde birleştirmenin nesnel olarak irrasyonel vargularını yok sayıyor. Çünkü kâr kaynak dağılımının temel bir mekanizması olarak kalmışsa kapitalizmde iyice alışmış olduğumuz olumsuz sonuçların yeniden ortaya çıkmaması için elbette sebep yoktur. Anlamalı olan, Nove'nin parasal özendiricilere başvurmanın risklerine değinirken verdiği örneklerin çok marjinal örnekler olmasıdır – kâr için üretimin yol açtığı **dev israftan** söz etmez: ne kapasite fazlasından, ne aşırı üretimden, ne işsizlikten, ne de teçhizat ve malların tahribinden. Bu tipik görüngülerin hepsi, “kâr ve zarar disiplini”nin yokluğunun doğurduğu sözde aşırı maliyetlere oranla tüketicilere olsun üreticilere olsun çok daha ağır zararlar verir. Bu, kapitalizmde her gün öğrenilegelen bir ders olmakla kalmaz. Kapitalizm sonrası toplumlarda da çıkarılmakta olan acı bir derttir. Oralardaki pratik tecrübe de –her şeyden önce Yugoslavya ve Polonya’da, ama başka örnekler bunları izleyecektir– bürokratik merkezîyetçi planlamanın çarpıklık ve işlev bozukluklarını piyasa mekanizmalarına daha çok bel bağlayarak düzeltme çabalarının, başlangıçtaki kimi başarılarından sonra, bürokrasinin kötülüklerinin pia

yasanınkilerle artan ölçüde bütünleşmesine yol açtığını, bunların birbirini yumuşatmaktan çok pekiştirdiğini göstermektedir.

Bu kalıp Çin’de bile geçerli olacaktır. Oysa Çin, piyasa sosyalizmi savunucuları açısından en elverişli örnektir. Çünkü ülke ne denli geriye piyasa mekanizmaları, özellikle tarımda, o denli vazgeçilmez olmaktadır. Hiç kuşku yok ki Büyük İleo ri Atılım’ın –komünizme hemen geçilebileceği yolundaki bu bütününü akıl dışı ve yutturulmuş kavramın– feci mirasının tasfiyesi, Çin’in kırsal bölgelerinde çok büyük ilerlemeye yol açmıştır. Üretkenlik ve çıktı yukarı fırlamıştır ve toprakta üretilmekte olan artık büyümektedir. Bu gelişme, Çin köylülerinin üretken enerjilerinin özgür bırakılmasının sonucudur. Bu sınıf –Doğu Avrupa şöyle dursun– Batı Avrupa’nın büyük bölümünde eşi bulunmayan iki bin yıllık yoğun tarım geleneğiyle dünyada benzerlerinin her hâlde en yeteneklisidir. Ancak yiyecek tahıl fazlasının artışı, daha az insan daha çok besin maddesi ürettikçe, giderek artan bir kırsal emek fazlasını beraberinde getirecektir. On beş, yirmi ya da otuz yıl sonra bu artık nüfusa ne olacaktır? Bu sorun piyasaya bırakılırsa sonuç Çin’de dev bir işsizlik yığılması olacaktır – büyük kentlerde daha şimdiden ciddileşen bir sorundur bu. Ancak planlı sanayileşme bu kırsal nüfus fazlasını emebilir ve ancak **demokratik olarak** –bürokratik olarak değil– planlanan sanayileşme, bu işi Sovyetler Birliği’ndeki zorla kolektifleştirmenin (ki bu kolektifleştirmenin kendisi, SSCB’de piyasa genişlemenin vargılarının doğurduğu bir panik tepkisiydi) getirdiği sarsıntıları kışkırtmaktır sızın başarabilir.

Piyasanın bütün olumsuz iktisadi vargılarını gözardı eden Nove, piyasa için bir olumlu siyasal rasyonel önerir: karar verme gücünü yayması, dolayısıyla tiranlığa karşı bir siper olması. Bu elbette piyasanın geleneksel bir liberal gerekçelenmesi olduğu kadar sosyalist kılığa bürünmüş bir yanlış anlamadır da. Nove’nin bir yandan da yöneticiler için gelir farklılıklarını kabul edişi bu durumu açıklığa kavuşturuyor. Çünkü yöneticilerin, yönetici konumlarından ötürü maddi yarar elde etmeleri hâlinde bu konumları sürekli birer gedik hâline dönüştürmeye –yani böyle çabaların ayrılmaz bir parçası olan, iktisadi açıdan akıl dışı, siyasal açıdan baskıcı her türlü sevk ve hareketle birlikte bu konumları bırakmamaya– çalışmaları kaçınılmazdır. İktidar tekelleşme eğilimi gösterecektir. **Nove’nin savunduğu iktidar yaygınlığı, iktidarın kullanılışı ayrıcalıktan koparılmadıkça gerçekleştirilemez.** Bu bir inanç değil, bütün yazılı insan tarihinden çıkan ampirik bir sonuçtur. İktidar ve ayrıcalık bir kez birlikte gitti mi, gelişmenin mantığı bizi demokrasiden uzaklaştırır, küçük bir azınlığın elindeki bilgi ve denetim tekeline götürür. Nove demokratik bir sosyalizmi kolaylaştırmak istiyor. Ama bir kez yönetim için parasal ödüller taahhüdü altına girince sonunda güçlü devletten söz etmek zorunda kalması

rastlantı olmaktan çıkıyor.¹⁶ Böylece onun en sonunda ulaştığı iki önerme, “filen var olan sosyalizm”e yönelttiği eleştirinin bütün keskinliğine karşın, Marxçı sosyalizmden çok Sovyet bürokratik zümresinin gerçekliğiyle rahatsız edici bir yakınlık içinde olmaktadır. Solidarnosc’un Polonya işçilerinin yaşam düzeylerinde bir kısır tıyı reddedişini eleştirirken Nove’nin Polonya bürokrasisiyle büyük ölçüde aynı terimleri kullanmakta oluşu anlamlıdır.¹⁷ Bunu yaparken iktisadi sıkıntıların sorumluluğunun işçilerin taleplerine ve grevlerine değil, 1980’den önceki ve sonraki bütün bir bürokratik kötü yönetim kalıbına ait olduğunu unutuyor.¹⁸ Aynı şekilde, bugün Yugoslavya’da patlak vermekte olan, işçilerin özyönetimi ile “piyasa sosyalizmi” arasındaki çözümsüz çelişkiyi göz önünde tutmuyor. Üreticilerin arkasından işleyen “nesnel iktisadi yasalar” –değer yasasının gerçek anlamı da budur– çıktı ve istihdamı son tahlilde kararlaştırmaktaysa o zaman işçiler, bunları fabrika düzeyinde de, **commune** ya da ulus düzeyinde de **belirleyemezler**.

Alternatif yok mudur? Bu makalenin ana fikri, bir çıkış yolunun, iyi ki, bulunduğu yolundadır – demokratik olarak eklemelenmiş ve merkezileştirilmiş özyönetim, bağlaşıklık üreticilerin öz egemenliği. Halk egemenliği, topluluk içindeki genel ve tikel çıkarlar arasında öncel ve eksiksiz bir uyum olduğu varsayımına bağlı değildir. Tersine, üreticiler ile tüketiciler, teknik açıdan daha ileri ve daha geri üretim birimleri, toplumsal açıdan daha faal ve daha az faal insanlar, iktisadi ve kültürel açıdan daha çok ve daha az gelişmiş bölgeler arasında **kaçınılmaz** çıkar çatışmaları olacağı kabulünden yola çıkar. Demokratik özyönetimin temsil ettiği şey, tam da, bu çelişkilerin, sınıf kavgası ve öldürücü şiddeti yeni baştan harekete geçirerek her türlü rasyonel planlama ve toplumsal işbirliğinin altını oymasını önleyecek bir yerleşik koruyucular sistemidir. Oysa “piyasa sosyalizmi”, kapitalist serbest piyasa efsanesinin de, özgür sosyalizmin bürokratik taklidinin de kötülüklerine çözüm getirmez. Önerdiği karma ekonomi karma sefaletten başka bir şey değildir. Yapılabilir ve istenilir bir sosyalizmin gerçek iktisadi her iki alternatifi aşmak durumundadır. Alec Nove’nin açıkladığı inancın tersine – **tertium datur (üçüncü bir yol vardır)**.

Tartışmamız, nihai olarak insanlık tarihinin merkezi sorunu çevresinde dönmektedir: İnsanlık, kendi kaderini biçimlendirme potansiyeline sahip midir, sahipse hangi koşullarda? Herkesin kendini özgürleştirilmesi ve kendi kaderini belirlemesi gerçekleşmeyen bir rüya olarak mı kalacaktır hep? Çünkü doğa bilimlerinin şimdiki kadar doğa üzerinde kurduğuna benzer bir denetimi toplumsal bilimler ve toplumsal **praksis** toplumsal evrim üzerinde kurmayı başaramazlarsa doğa bilimindeki

16 a.g.e., s. 229.

17 a.g.e., s. 178.

18 Andreas Hoessli, Polonya bürokrasisinin kötü yönetiminin ilgi çekici bir tahlilini ve eleştirisini yazmıştır: *Die planlose Wirtschaft?* Yakında Almancası çıkacak olan bu kitabın hızla İngilizceye çevrileceğini ummak gerekir.

ilerlemelerin dahi ters tepme tehlikesi vardır. Aklın potansiyeli ile kaderin ölü ağırlığı arasında çağlar boyu süren tartışmada –en sonunda bilgi ile boş inanç arasındaki bir yarışmadır bu– “piyasa yasaları”, gittikçe incelen bir kısmı “rasyonellik” perdesi altında gizlenmiş kör talihten başka bir şeyi temsil etmez. İnsanlığın, kendi evriminin yasaları konusundaki içgörüsü, tatmaktan alıkonması gereken bir yasak meyve midir yoksa?